

- Mink, Louis, O.: The Autonomy of Historical Understanding. *History and Theory* 1966.
- Mink, Louis, O.: History and Fiction as Modes of Comprehension. *New Literary History* 1969-1970.
- Momigliano, Arnaldo: Time in Ancient Historiography. *History and Theory*, suppl. 6, 1966.
- Scholes, Robert: Language, Narrative, and Anti-Narrative (ur Mitchell (ed): *On Narrative* (Chicago 1981))
- Starr, Chester: Historical and Philosophical Time. *History and Theory*, suppl. 6, 1966.
- White, Morton: The Logic of Historical Narration (ur Hook (ed): *Philosophy and History* (New York 1963))
- Whitrow, G.J.: Reflections on the History of the Concept of Time (ur Fraser m.fl.(eds): *The Study of Time* (Berlin 1972))

Historie- og tidsbevidsthed som forskningsfelt: Begrebsanalytiske og socialhistoriske overvejelser

Bernard Eric Jensen

Da jeg blev præsenteret for årets emne, var min umiddelbare reaktion: dette er et relevant og tidssvarende tema at tage op ved en nordisk metodekonference. Jeg reagerede således, fordi temaet lægger op til også at få diskuteret problemstillinger inden for den mere socialhistoriske del af bevidsthedshistorien, der i dag benævnes dagligdags- og mentalitetshistorie¹. Jeg har forstået min tildelte opgave således, at jeg skal forsøge dels at indkredse nogle væsentlige teori- og metodeproblemer, der dukker op i forbindelse med studiet af historie- og tidsbevidsthed, dels at fremlægge et eksempelmateriale, der kan illustrere disse problemer og dermed sikre, at det historisk-specifikke ikke helt fortrænges fra metode- og teoridiskussionen. Med hensyn til eksempelmaterialet har jeg valgt i hovedsagen at tage dette fra engelsk historie i perioden 1750-1850, der i mange henseender må siges at være en yderst konfliktpræget overgangs- og brydningstid².

Et første sigtepunkt må være at nå frem til at kunne besvare spørsgsmålet: hvad er henholdsvis historiebevidsthed og tidsopfattelse? Jeg ved ikke, hvor nøje man i arbejdsudvalget har overvejet valget af selve termerne: 'historiebevidsthed' og 'tidsopfattelse'. Jeg ved således ikke, hvorfor der i det ene tilfælde tales om 'bevidsthed' og i det andet om 'opfattelse'. Så vidt jeg kan se, ændres temaet ikke afgørende, hvis samme term anvendes i begge tilfælde, og der fx. tales om 'tidsbevidsthed' - jf. titlen på Rudolf Wendorffs monografi *Zeit und Kultur. Geschichte des Zeitbewusstseins in Europa* (1979), der behandler både historie- og tidsbevidstheden. Men uanset hvordan de to termer nærmere fortolkes, viser valget af dem entydigt, at det er studiet af menneskelige bevidsthedsfænomener, der skal stå i centrum ved denne konference. Her-

med er det første vanskelige teoriproblem blevet indkredset, nemlig: hvad er den menneskelige bevidsthed egentlig for noget?

For mange mennesker er bevidstheden formentlig noget meget umiddelbart og nærværende, men samtidig et ganske uforklarligt og uhåndterligt fænomen. Det kan derfor let skabe vanskeligheder, hvis historikere udelukkende tager en 'common sense' forståelse af bevidstheden som udgangspunkt. Dette gælder også, hvis deres studiefelt er dagligdagens bevidsthedsformer. Og skal udforskningen af historie- og tidsbevidsthed gøre krav på at være en teoriformidlet historieforskning, så fordrer det anvendelsen af en decideret bevidsthedsteori. Det vil sige en teori, der redegør for den menneskelige bevidstheds elementer og strukturer, dens dannelsesproces og funktioner og de forskellige bevidsthedsformer (fx. dagligdags, videnskabelig, kunstnerisk). Bevidsthedsteori er i dag et meget komplekst og konfliktpræget felt, som jeg ikke skal gøre forsøg på at kortlægge her³. Det ville føre alt for vidt at forsøge at behandle det meget omstridte spørgsmål, om bevidstheden skal forstås som en helt igennem plastisk og dermed historisk størrelse, eller om der gives invariante i betydningen transepokale kendetecken ved den menneskelige bevidsthed. Jeg synes dog, at det er værd at fremhæve, at studiet af historie- og tidsbevidsthed næppe kan være et videre interessant forskningsfelt, hvis udgangspunktet er en antagelse om, at bevidstheden udgør den afhængige variabel i den historiske proces, altså en form for genspejlingsteori om bevistheden. Det er også relevant at pege på, at en meget fysiologisk eller kognitivt orienteret bevidsthedsteori sikkert vil vise sig ubrugbar i denne sammenhæng. Historie- og tidsbevidsthed er nemlig mere end forestillinger og idéstrukturer. Disse forestillinger indgår som integrerede elementer i menneskers handlingsrettede sociale videnslager, og stærke følelsesmæssige oplevelser er ofte knyttet til dem. Menneskers holdninger og værdier kommer således også til udtryk i deres historie- og tidsbevidsthed. Man bør derfor holde sig for øje, at dette forskningsfelt er komplekst og vanskeligt, fordi det omfatter både kundskab og oplevelse, forstand og følelse, erkendelse og fantasi. Følgende eksempel kan illustrere dette. Det er taget fra Stephen Ducks digt *The Thresher's Labour*, der blev skrevet i slutningen af 1720erne, da Duck endnu selv levede af at være landarbejder.

No intermission in our Works we know;
The noisy Threshall must for ever go.
Their Master absent, others safely play;
The sleeping Threshall doth itself betray.
Nor yet the tedious Labour to beguile,
And make the passing Minutes sweetly smile
Can we, like Shepherds, tell a merry Tale?
The Voice is lost, drown'd by the noisy Flail ...

Week after Week we this dull Task pursue,
Unless when winnowing Days produce a new;
A new indeed, but frequently a worse,
The Threshall yields but to the Master's Curse:
He counts the Bushels, counts how much a Day,
Then swears we've idled half our Time away.
Why look ye, Rogues! D'ye think that this will do?
Your Neighbours thresh as much again as you.⁴

Diget artikulerer bl.a. tidsbevidstheden i forbindelse med en specifik arbejdssproces og -situation. Såvel oplevelsen af hvor monoton og fysisk anstrengende tærskearbejdet er som leden ved og modviljen mod, at det er arbejdsgiveren, der kontrollerer og værdsætter tærskearbejderens tidsforbrug, kommer til udtryk i digtet.

Hvad en generel bevidsthedsteori angår, tror jeg, at man kan komme ganske langt med en af fænomenologien inspireret bevidsthedsteori, i hvert fald så længe det primært drejer sig om beskrivende/fortolkende analyser. Her understreges både bevidsthedens enorme historisk-kulturelle plasticitet og dens invariante kendetecken (fx. intentiontalitet, tidsstruktur). Den gør også meget ud af dagligdagsbevidsthedens primat, dvs. at de praktiske og før-teoretiske bevidsthedsformer danner grundlaget for alle andre former (videnskabelige, kunstneriske, religiøse, osv.). Desuden betragtes den menneskelige bevidsthed som et grundlæggende konstitutivt element i historisk-sociale processer, dvs. på samme tid et uomgængeligt element og en generativ drivkraft. Med andre ord, trods det at en sådan teori fremhæver bevidsthedsdannelsens helt igennem samfundsmæssige karakter (socialitet), gøres bevidstheden ikke til et epi-fænomen, men betragtes som en virkelighedsskabende kraft i menneskers historisk-sociale livsverden. Selv om jeg således mener, at en generel, dvs. transepokal bevidsthedsteori ideelt set er påkrævet, udelukker dette selvfølgelig ikke, at der også er behov for epokespecifikke teoridannelser. Med hensyn til bevidsthedsdannelsen er der givetvis brug for epokespecifikke teorier om socialiseringsformerne, fx. om de for et moderne kapitalistisk samfund specifikke socialiseringsinstitutioner. Noget tilsvarende gælder også analysen af bevidsthedsformerne⁵.

Et andet relevant metodisk-teoretisk problem vedrører spørgsmålet, om begreberne 'historie- og tidsbevidsthed' skal forstås relativt snævert eller meget bredt. Umiddelbart kan hverken historie- eller tidsbevidsthed siges at være let afgrænselige fænomener. Begreberne kan således anvendes som referencerne enten til en bestemt afgrænset del af et kontinuum (skala) eller til dette kontinuum i hele dets udstrækning. Man kunne fx. prøve at opstille to skalaer: (i) historisk fornemmelse over historiebevidsthed til historiesyn/-begreb og (ii) tidsoplevelse over tidsbevidsthed til tidsbegreb. Disse skaler er blot et meget tentativt forsøg på at beskrive et kontinuum, der går fra et yderpunkt

kendetegnet ved, at de tilgrundliggende erfaringer er minimalt bearbejdet og diffust artikuleret, og til et andet yderpunkt kendetegnet ved, at de tilgrundliggende erfaringer er blevet analyseret, gennemarbejdet og artikuleret på en præcis og differentieret måde. Selv om en diffus og enkel form uden større besvær kan skelnes fra den komplekse og differentierede, vil de fleste sikkert medgive, at det kan være yderst vanskeligt at definere præcise kriterier for, hvordan et sådant kontinuum kan inddeltes i klart afgrænsede dele. Det er en af grundene til, at jeg finder det mest rimeligt, at begreberne 'historie- og tidsbevidsthed' anvendes som hvad der muligvis kan kaldes skalabegreber⁶, dvs. som refererende til et kontinuum i dets helhed. Betragtes de som skalabegreber, ligestilles de for så vidt med det mere generelle begreb 'bevidsthed', da det givetvis er nødvendigt at skelne mellem grader af bevidsthed. En sådan skala kunne muligvis se således ud: det ubevidste - drømmebevidsthed - performativ bevidsthed - selvbevidsthed/-forståelse - selvrefleksion/tematiseret identitet⁷. Det anførte implicerer altså ikke nogen afvisning af, at der eksisterer så betydningsfulde forskelle, at udarbejdelsen af typologier er påkrævet. Det skal blot understreges, at det er vigtigt at undgå brugen af alt for rigide og opsplittende typologier.

Men spørgsmålet om, hvor inklusiv definitionerne af begreberne 'historie- og tidsbevidsthed' skal være, er ikke kun relevant som begrebsanalytisk problem. Det er mindst lige så betydningsfuldt som et realhistorisk problem, nemlig med hensyn til afgrænsningen af det historiske forskningsfelt. I sine skrifter om kulturteori har Raymond Williams understreget vigtigheden af, at man kommer ud over blot at studere de explicitte og artikulerede former for bevidsthed og tillige fokuserer på de erfaringer, der kun er blevet diffust artikuleret, eller som slet ikke har kunnet artikuleres direkte. Kun derved, fremhæver han, vil det være muligt at komme til at forstå kulturlivet i hele dets mangfoldighed og bredde og dermed undgå, at de elitære, manifeste og institutionaliserede former for kultur tillægges en for stor betydning. Samme indsigt er relevant i denne sammenhæng. Skal studiet af historie- og tidsbevidsthed være mere end et bidrag til fx. de lærdes historie og gøres til et integreret led i en mere omfattende social- og bevidsthedshistorie, må interessen også rettes mod de former for historie- og tidsbevidsthed, der er rudimentære, simple og diffust artikuleret - altså bl.a. omfattede det, der i dag kaldes den triviale historiebevidsthed⁸. Først når dette er gjort, kan dette forskningsfelt for alvor blive relevant i en dagligdags- og mentalitetshistorisk sammenhæng. Dette skal selvfølgelig ikke forstås sådan, at studiet af elternes historie- og tidsbevidsthed ikke udgør en meget vigtig del af forskningsfeltet. Det skal blot understrege, at elterne kun udgør et delområde, og det er formentlig det område, hvor såvel de forskningspraktiske som de metodisk-teoretiske udforderinger er de mindste⁹.

Selv om historie- og tidsbevidsthed i flere henseender kan siges at høre me-

get nøje sammen, er de ikke ganske identiske, og termerne kan derfor ikke uden videre anvendes som synonymer. Et vigtigt fælles kendetegn er, at det i begge tilfælde drejer sig om menneskers bevidsthed om forholdet mellem fortid, nutid og fremtid. Studiet af historiebevidsthed skal ikke i første række være en analyse af menneskers specifikke historiske 'viden' - fx. hvilke koniger, paver, ministre, krige, opstande, revolutioner, de har kendskab til. En sådan 'viden' kan være yderst relevant, men det er ikke det primære. Studiet af historiebevidstheden skal snarere sigte mod at klarlægge menneskers bevidsthed om historiens proceskarakter, dvs. hvordan enkeltpersoner og grupper har fornemmet/oplevet/forstået sammenhængen mellem fortid, nutid og fremtid. Således defineret er 'historie' ikke en betegnelse for fortiden, men for hele den proces, i hvilken mennesker lever deres liv. Følgelig skal historiebevidsthed forstås som sammenhængen mellem menneskers fortidstolkning, samtidsforståelse og fremtidsperspektiver. En sådan definition implicerer også, at stilstands- og uforanderligsoplevelser må betragtes som former for historiebevidsthed. Det er derfor nødvendigt at skelne mellem 'historiebevidsthed' og 'historisk bevidsthed', da sidstnævnte netop kendetegnes ved at være en bevidsthed om, at forandringer er uomgängelige, og dermed implicerer en eller anden form for bevidsthed om menneskets egen historicitet. 'Historisk bevidsthed' er kun en undergruppe under det mere almene begreb 'historiebevidsthed', om end en særdeles vigtig undergruppe¹⁰.

På dette sted er det relevant at inddrage Reinhard Kosellecks vigtige afhandling '*Erfahrungsraum*' und '*Erwartungshorizont*' - zwei historische Kategorien (1976), i hvilken han argumenterer for, at det er muligt ved hjælp af disse to formale kategorier at analysere, hvad han benævner 'historisk tid'. Ved 'erfaringsrum' forstås her de historisk-sociale erfaringer, som mennesker har arbejdet og indlemmet i deres bevidsthed, og som derfor både kan erindres og bruges. Ved 'forventningshorisont' forstås de forventninger, som mennesker har udformet ud fra deres frygt eller forhåbninger, rationelle analyser eller eskatologiske visioner. I begge tilfælde drejer det sig om såvel personlige som kollektive bevidsthedsfænomener. Koselleck fremlægger tre hovedteser i afhandlingen. Først gør han rede for, at de nævnte begreber må forstås som refererende til et antropologisk grundforhold, idet erfaring og forventning siges at udgøre konstitutive momenter i al menneskelig handlen. Dernæst peger han på, at der altid vil være en principiel forskel i måden, på hvilken henholdsvis fortid og fremtid er nærværende i nutiden. Dette implicerer bl.a. at 'erfaringsrum' og 'forventningshorisont' udgør et sæt asymmetriske begreber. Hans tredie hovedpointe er, at 'historisk tid' forstået som sammenhængen mellem menneskers erfaringsrum og deres forventningshorisont må betragtes som en historisk foranderlig størrelse. Dvs. at selvom et invariant antropologisk grundforhold er konstituerende for denne sammenhæng, er 'historisk tid' ikke desto mindre selv en historisk størrelse. Både i ovennævnte afhandling

og i fx. *Historia Magistra Vitae - Über die Auflösung des Topos im Horizont neutzeitlich bewegter Geschichte* (1967) har Koselleck søgt at identificere de afgørende ændringer i forståelsen af historisk tid, der begyndte at slå igennem i Europa fra omkring midten af det 18. årh. Dog er det ikke for at gennemgå disse realhistoriske undersøgelser af historiebevidsthed, at Koselleck er blevet inddraget her, men for at kunne bruge hans begreber i det følgende¹¹.

Og nu til et par eksempler på historiebevidsthed. Det første er et uddrag af de resolutioner, der blev vedtaget ved et møde af Society for Constitutional Information (SCI) i London i januar 1794 - et møde, der blev afholdt i anledning af, at nogle skotske reformfolk lige var blevet idømt hårde straffe for tilskyndelse til oprør.

Resolved, That law ceases to be an object of obedience whenever it becomes an instrument of oppression.

Resolved, That we recall to mind, with the deepest satisfaction, the merited fate of the infamous Jefferys, once lord chief justice of England, who at the era of the glorious revolution, for the many iniquitous sentences which he had passed, was torn to pieces by a brave and injured people.

Resolved, That those who imitate his example, deserve his fate.¹²

Eksemplet illustrerer en ganske enkel og ligefrem form for historiebevidsthed. I en krisesituation kalder SCI erindringen om, hvorledes deres 'forfædre' havde handlet i en tilsvarende situation, til live: dels som et led i en selvmobiliseringsproces og dels for at fremkalde reel frygt hos modstanderne. Forventningshorisonten er her struktureret af en forestilling om, at reformelskabet vil være i stand til at sige at få historien til at gentage sig. Næste eksempel er et uddrag af et anonymt agitationsdigt. Det blev fundet hos og brugt i retssagen mod Thomas Hardy, skomager og sekretær for London Corresponding Society, der i maj 1794 blev arresteret og anklaget for højforræderi.

Why should we vainly waste our prime,
Repeating our oppressions?
Come rouse to arms, 'tis now the time
To punish past transgressions.
'Tis said that Kings can do no wrong;
Their murd'rous deeds deny it;
And since from us their pow'r has sprung,
We have the right to try it.
Come rouse to arms, ...

The starving wretch, who steals for bread,
But seldom meets compassion,
And shall a crown preserve the head
Of him who robs a nation?
Such partial laws we all despise;
See Gallia's bright example;
The glorious sight before our eyes,
We'll on every tyrant trample.
Come rouse, ...

(...)

Our Juries are a venal pack,
See Justice topsy-turvy;
On Freedom's cause they've turned a back,
Of Englishmen unworthy:
The glorious work but once begun,
We'll cleanse the Augean stable:
A moment lost, and we're undone,
Come, strike while we are able.
Come rouse, ...

The golden age will then revive;
Each man shall be a brother;
In peace and harmony we'll live,
And share the world together.
In virtue train'd, enlighten'd youth
Will love each fellow creature;
And future ages read this truth,
That man is good by nature.
Come rouse, ...¹³

Digtet artikulerer en væsentligt mere kompleks historiebevidsthed end den i SCIs resolutioner. Det erfarsrum, digitet henviser til, omfatter både et sæt af undertrykkelseserfaringer og en stærk traditionsbevidsthed, ifølge hvilken kongens magt oprindelig hidhørte fra folket. Et nyt afgørende moment indføjes så i dette erfarsrum: den ingangværende revolution i Frankrig kan vise det engelske folk, hvordan den etablerede magtstruktur kan nedbrydes og udryddes. Og digitet afsluttes med en utopisk vision i skitseform. Den forventningshorisont, der kommer til udtryk, hænger kun sammen med det beskrevne erfarsrum i den forstand, at den har karakter af at være en negation af dette erfarsrum. Man kan derfor sige, at mens SCIs resolutioner sigtede mod at skabe sammenhæng og kontinuitet mellem erfarsrum og forventningshorisont i en krisesituation, er historiebevidstheden i agitationsdigtet struktureret af en meget markant brudforestilling: en helt ny epoke i historien er på tærsklen til at bryde igennem.

Forholdet mellem fortid, nutid og fremtid er ligeledes helt centralt i tidsbevidstheden. Jeg vil her fokusere på samfundslivets forskellige tidsrytmer - altså det, der normalt kaldes 'social tid'¹⁴. Bevidstheden om sådanne tidsrytmer må siges at udgøre et uomgængeligt element i menneskers sociale viden-slager, eftersom de ikke ville kunne leve og fungere i et samfund uden en sådan bevidsthed. Nogle tidsrytmer har en cyklistisk karakter, idet fremtiden mere eller mindre forventes at forme sig som en direkte gentagelse af tidligere processer. I andre tidsrytmer drejer det sig mere om inddelinger af lineære forløb. Bevidstheden om tidsrytmer spiller en vigtig rolle i daglig- og familielivet, og her er der et sammenfald mellem historie- og tidsbevidsthed. Gennem studiet af måden på hvilken forskellige samfundsgrupper inddeler livscyklen (barn-, ung-, mand-/kvinde-, alderdom) og de dertil hørende ritualer, vil man kunne få indblik i sider af disse gruppens tids- og historiebevidsthed¹⁵. Ikke mindre vigtig er bevidstheden om det ugentlige forløb, årstiderne skiften, kalender- og kirkeåret, hvor bestemte tidspunkter gøres til brudpunkter ved at blive fejret som fester og højtideligheder, dvs. studiet af uge- og årscyklerne og deres ritualer. For Englands vedkommende er det vel især brugen af fritiden (fritidsbevidsthed), der er blevet udforsket i de seneste årtier. Et andet felt, der har tiltrukket sig forskernes opmærksomhed, er tidsbevidstheden i arbejdsprocesserne - pionerarbejdet er her E. P. Thompsons afhandling *Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism* (1967). Nogenlunde i takt med de tekniske og organisatoriske ændringer i det industrielle produktionsapparat udvikles i England en ny tidsbevidsthed blandt fabriksejere og -ledere. Også i den teoretiske litteratur blev denne nye bevidsthed artikuleret, og en formulering heraf kan findes i Adam Smiths *The Wealth of Nations* (1776).

This great increase of the quantity of work which, in consequence of the division of labour, the same number of people are capable of performing, is owing to three different circumstances; first, to the increase of dexterity in every particular workman; secondly, to the saving of the time which is commonly lost in passing from one species of work to another; and lastly, to the invention of a great number of machines which facilitate and abridge labour, and enable one man to do the work of many.¹⁶

Flere komponenter indgik i den nye 'økonomiske' tidsbevidsthed, end der kommer til udtryk i ovenstående passage fra Smith. Den omfattede ikke kun en bevidsthed om fordelene ved at spare tid gennem arbejdsdeling og mekanisering, men også en klar erkendelse af behovet for en høj grad af synkronisering og regelmæssighed i arbejdsprocesserne bl.a. på grund af den øgede anvendelse af maskiner. Mere udtaalt og manifest end nogensinde tidligere udvikles i denne periode i England en erkendelse af, at tid var penge, og tidsbesparelser betød øget profit. Men denne erkendelse kunne ikke omsættes i praksis uden arbejdstagernes aktive medvirken, og her blev fabriksejrerne konfronteret med en ganske anden tidsbevidsthed. Normalt ønskede arbej-

derne kun at tage lønarbejde i den udstrækning, de havde brug for det, og derfor gik de ind for uregelmæssigt arbejde og prioriterede ofte deres fritid væsentligt højere end muligheden for øget indtjening - forhold, der var i åbenbar konflikt med arbejdsgivernes interesse i produktionsprocessens synkronisering og regelmæssighed. På dette felt kom det derfor til en intensiv og langstrakt arbejds- og kulturmønsterkamp. Fabriksejere søgte at gennemvinge en ny arbejdsdisciplin gennem såvel straffe (fx. bøder og afskedigelser) som ved indførelsen af former for effektiv tidskontrol. Men der var også dem, der erkendte, at dette i sig selv ikke ville være tilstrækkeligt. En sådan erkendelse blev formuleret af William Temple i 1770, da han argumenterede for, at fattigbørn fra 4-års alderen skulle sendes til arbejdshuse, hvor de skulle arbejde og modtage 2 timers daglig undervisning.

There is considerable use in their being, somehow or other, constantly employed at least twelve hours a day, whether they earn their living or not; for by these means, we hope that the rising generation will be so habituated to constant employment that it would at length prove agreeable and entertaining to them ...¹⁷

Temples historie- og tidsbevidsthed er interessant derved, at han klart erkendte, at internaliseringen af den nye arbejdsdisciplin med dertil hørende tidsbevidsthed forærede en så radikal 'omskolning', at tilfredsstillende resultater formentlig kun kunne opnås, såfremt den blev indøvet fra barnsben. Men get tyder på, at Temples indsigt i de etablerede kulturmønstres styrke og træghed og dermed i de uhyre vanskeligheder ved at gennemføre en sådan 'social innovation' holdt stik. Fx. blev den etablerede tradition med 'Saint Monday', dvs. retten til at holde fri om mandagen, holdt i hævd af mange arbejdere langt oppe i det 19. årh., selv om de fleste arbejdsgivere kæmpede meget energisk for dens afskaffelse. På andre områder blev arbejderne derimod langsomt tvunget til at underkaste sig den nye arbejds- og tidsdisciplin. Men at være underlagt den betød ikke uden videre, at arbejderne blot internaliserede den og kom til at acceptere den som noget taget for givet. Institutionaliseringen af den tidsbevidste arbejdsdisciplin bidrog snarere til, at en ny bevidsthed blev udviklet blandt arbejderne, således som det fx. fremgår af følgende uddrag af det anonyme skrift *Chapters in the Life of a Dundee Factory Boy* (1887).

... in reality there were no regular hours: masters and managers did with us as they liked. The clocks at the factories were often put forward in the morning and back at night, and instead of being instruments for the measurement of time, they were used as cloaks for cheater and oppression. Though this was known amongst the hands, all were afraid to speak, and a workman then was afraid to carry a watch, as it was no uncommon event to dismiss any one who presumed to know too much about the science of horology.¹⁸

Udsagn som dette viser ikke kun arbejdernes intense modvilje mod at være underlagt arbejdsgivernes tidskontrol og -disciplin, men også deres klare erkendelse af, at arbejdsgiverne udnyttede dette som et effektivt middel til at undertrykke og udbytte dem. Arbejdsgivernes indførelse af effektive former for tidskontrol og -disciplin må således også siges at have bidraget til, at engelske arbejdere i løbet af perioden 1750-1850 mere og mere holdt op med at definere deres forhold til arbejdsgiverne ud fra det paternalistiske systems forstillinger om gensidige forpligtelser og i stedet begyndte at udvikle specifikke former for lønarbejderbevidsthed¹⁹.

Historiebevidstheden er lige som tidsbevidstheden multiform. Man kan fx. inddæle historiebevidstheden efter, hvor omfattende den er: gående fra en persons egen livs- og familiehistorie, over hjemstedets og statens/nationens historie til menneskehedens historie. I de senere år har megen interesse været rettet mod personers egen forståelse af deres livshistorie, bl.a. fordi man derigennem kunne opnå et indblik i mange dagligdags- og lokalhistoriske sammenhænge, der ellers ville være skjulte. Dette forskningsfelt er vel især blevet opdyrket for den nyeste histories vedkommende, hvor historikere har kunnet udnytte den s.k. 'oral history'-tilgang. Men også for engelsk historie i det 19. årh. har denne interesse manifesteret sig bl.a. ved opsporingen og udgivelsen af arbejderes selvbiografier. Følgende digt er indledningen til *Autobiography of One of the Chartist Rebels of 1848*, der blev udgivet anonymt i serieform i *Christian Socialist* i 1851. Forfatteren er dog kendt - det drejer sig om en selvbiografi af John James Bezer.

THE PAST

Let those who have in Fortune's lap
 Been softly nursed, repine
At days of childhood past and gone, -
 Their sorrows are not mine.

Let those whose boyish days were free
 From every ill and care,
Regret their flight, in pensive mood, -
 Their grief I cannot share.

Let those whose youth in pleasant years,
 Untroubled, swift, went by;
With aching heart sigh for the past, -
 With them I cannot sigh.

Let those whom now, in manhood's prime,
 No cares of peace bereave,
Lament the rapid pace of time, -
 With them I cannot grieve.

The retrospect of childhood's years,
 To me no pleasure brings;
Nor are my thoughts of boyish days
 The thoughts of pleasant things.

My youth was crossed, nor on my prime
 Does better fortune shine;
Then why should such a luckless wight
 O'er the dull past repine?

No! speed thee time - speed on, speed on!
 Thy haste I would not slack;
Still less, believe me, honest friend,
 I wish to see thee back.

Speed on - speed on then, to thy goal,
 And still with swifter wing!
From me thou can't take nought away,
 Whatever thou mayst bring.

På en elegant og præcis måde formår digtet at formidle en fattig arbejders forståelse af sit hidtidige livsforløb. I indkredsningen af sit historiske erfaringsrum viser Bezers 'klassebevidsthed' sig i den gennemførte modstilling af den erfaringsverden, der kun er forbeholdt de rige og privilegerede, og den livsverden, der i bund og grund er kendtegnet ved, at de fattige og uprivilegerede hele tiden må kæmpe for tilværelsen. Mest interessant er dog Bezers forventningshorisont: den mangler enhver specificitet. I digtet udsteder han nærmest en blanco check til fremtiden i erkendelse af, at værre kan det i hvert fald ikke blive. Umiddelbart kan dette måske virke som en dramatiserende overdrevelse, men i lyset af selvbiografien som helhed bliver en sådan holdning egentlig både troværdig og plausibel²⁰.

En anden central form er traditionsbevidsthed. Det er netop ofte som traditionsbevidsthed, at historiebevidstheden spiller en helt afgørende rolle i fx. uddannelses- og retssystemet, i religiøse organisationer og politiske bevægelser. Traditionsbevidsthed implicerer en forestilling om en forpligtende arv, der skal forvaltes på ret vis i nutiden bl.a. med henblik på, at traditionen og dens værdier vil leve videre i fremtiden. Traditionsbevidsthed er individuel og kollektiv på samme tid, den er selektiv og vurderende i sit forhold til fortiden, og den tillægges en autoritet af dem, der identificerer sig med traditionen²¹. Følgende eksempel er hentet fra den forsvarstale, som advokaten Thomas Er-

skine holdt ved retssagen mod Thomas Paine i 1792. Paine var anklaget for tilskyndelse til oprør på grund af indholdet i anden del af *Rights of Man* (1791), og retssagen drejede sig bl.a. om englænderes ret til offentligt at diskutere forfatningsspørgsmål.

Let me not, therefore, be suspected to be contending that it is lawful to write a book pointing out defects in the English government, and exciting individuals to destroy its sanctions, and to refuse obedience. But, on the other hand, I do contend that it is lawful to address the English nation on these momentous subjects; for had it not been for this inalienable right (thanks be to God and our fathers for establishing it!), how should we have had this constitution which we so loudly boast of? If, in the march of the human mind, no man could have gone before the establishments of the time he lived in, how could our establishment, by reiterated changes, have become what it is? If no man could have awakened the public mind to errors and abuses in our government, how could it have passed on from stage to stage, through reformation and revolution, so as to have arrived from barbarism to such a pitch of happiness and perfection, that the Attorney-General considers it as profanation to touch it further, or to look for any further amendment.²²

Erskine identificerede sig uden tvivl med den tradition, som han opruller her. Forsvarstalen er et forsøg på aktivere en traditionsbevidsthed hos dommeren og nævningene for at kunne appellere til dens autoritet. Det gøres for at vise, at det er anklageren, der har argumenteret ud fra præmisser, der er i strid med traditionens principper og værdier, dvs. det er ham, der lægger op til, at traditionen bliver undergravet. Forsvarstalen illustrerer således også en af historiebevidsthedens mest udprægede samfundsmæssige funktioner: legitimeringen af rettigheder og ideologiske positioner. I lyset af nyere forskning er det værd at fremhæve, at traditioner og traditionsbevidsthed ikke altid er, hvad de giver sig ud for at være. Traditioner bliver også bevidst opfundet, især i nyere tid. En sådan opfundet tradition ('invented tradition') er ofte et sæt af ritualiserede og formaliserede handlinger, der fremtræder som om de var ældgammle for derigennem at opnå en legitim og autoritativ status²³.

Den utopiske bevidsthed er en anden form for historiebevidsthed, der bør inddrages i denne sammenhæng. Mens traditionsbevidsthed primært er bagudrettet og stræber efter at fastholde en fornemmelse af kontinuitet i det historiske forløb, er utopier ofte former for samtidskritik og forsøg på at artikulere en alternativ vision for fremtiden. Utopier sigter således - direkte eller indirekte - mod at være handlingsvejledende i nutiden, og de skal derfor i første række studeres med henblik på at indkredse personers eller gruppers forventningshorisont. Forholdet til den forgangne historie kan være ganske indirekte, men som oftest giver studiet af utopier samtidig et udmærket indblik i det historisk-sociale erfaringsrum, i hvilket de blev udarbejdet. Følgende eksempel på utopisk bevidsthed er taget fra Henry Yorkes tale ved et reform-

møde afholdt af Friends of Justice, Liberty and Humanity i Sheffield i april 1794.

Fellow Citizens; - Enough of precedent. The human race has long been rolling down the tide of ages neglected, unpitied, and oppressed. It is high time that the devious course of human policy should not be left to the uncertain issue of storms and of elemental wars; but that the machine of state should be guided by the polar star of reason alone, which is never seen but when the majesty of the people is resplendent. What is beneficial in the example of ages, we ought to reserve with caution (...) The human mind is progressive, so is the social mind. That the one therefore should remain stationary, amid the rapid course of the other towards perfection, is a prejudice as unnatural as it is injurious to the happiness of man. (...) Experience must regulate the mechanism of government, by which I mean not a narrow and confined, but a liberal and enlightened experience, which, hearing without passion or prejudice, the testimony of ages and nations, collects from it general principles, to further the progress of civilization. It is in history that we are to dive for those rich materials of legislative experiment, which are to ameliorate the social order, and repair those breaches which injustice has long since made. But if this experience be found inadequate to the purpose of alleviating human miseries; if it afford nothing but the melancholy prospect of outrageous despotism; of excessive vices on the part of the governing, and debasement and vassallage on that of the governed; if it ascribe the commotions of suffering countries to the designs of factions, and not to principles; if it show, that in consequence of national ignorance, after the first ebullitions of revolt, they have sat down in a torpid calm, and borne with usurpations still heavier than those by which they were roused to arms - it must be granted that this experience is important; because it teaches the suffering nations of the present day, in what manner to prepare their combustible ingredients, and humanists in what manner to enkindle them, so as to produce, with effect, that grand political explosion, which, at the same time that it buries despotism, already convulsive and agonising, in ruins, may raise up the people to the dignity and sublime grandeur of freedom.

To effect this just and useful purpose, *revolution of sentiment* must precede revolution of government and manners. The popular energies must be excited, that the popular voice may be felt and heard. The people must grow wise, in order that the people may rule. (...)

Citizens; - I repeat my former assertion. Go on as you hitherto have done, in the culture of reason. Disseminate throughout the whole of your country, that knowledge which is so necessary to man's happiness, and which you have yourselves acquired. Teach your children and your countrymen the sacred lessons of virtue, which are the foundations of all human polity. Teach them to respect themselves, and to love their country. Teach them to do unto all men as they would that they should do unto them, and their love shall not be confined to their country, but shall extend to the whole human race. When such a revolution of sentiment shall have dispersed the mists of prejudice; when by the incessant thunderings from the press, the meanest cottager of our country shall be enlightened, and the sun of reason shall shine in its fullest meridian over us; then the commanding voice of the whole people shall *recommend* the five hundred and fifty-eight gentlemen in St. Stephen's Chapel, to go about their business.²⁴

Indholdsmæssigt adskiller Yorkes utopiske vision sig ikke radikalt fra den i det tidligere citerede agitationsdigts, selv om der er vigtige forskelle i de tos

handlingsprogrammer. Men mens forfatteren til agitationsdigtet slet ikke gjorde noget forsøg på at forlige sine utopiske forventninger med de manifeste, forhåndenværende erfaringer, bestræber Yorke sig meget på at klarlægge sammenhængen mellem det engelske folks historiske erfaringsrum og sin egen utopiske forventningshorisont. Dog fremgår det også, at Yorke her er løbet ind i vanskeligheder. Talen som helhed er præget af indre spændinger, og den kan derfor også bruges som et eksempel på en historiebevidsthed, der er velartikuleret og ganske kompleks, men samtidig i indre konflikt med sig selv. Det hører med til historien, at Yorke ligesom Hardy blev arresteret og anklaget i maj 1794, men i modsætning til Hardy blev Yorke dømt. Han fik en straf på to års fængsel og en bøde på £ 200 for bl.a. at have artikuleret denne historiebevidsthed.

Den sidste form for historiebevidsthed, jeg vil omtale, er der sikkert ikke mange, som umiddelbart ville tænke på i denne sammenhæng, nemlig rollebevidstheden. Ikke desto mindre mener jeg, at det er vigtigt at inddrage rollebevidstheden, hvis studiet af historiebevidstheden skal gøres socialhistorisk relevant. Sammenhængen mellem fortid, nutid og fremtid bliver sjældent artikuleret explicit eller i hvert fald kun meget fragmentarisk i en rollebevidsthed. Denne sammenhæng vil imidlertid altid i en eller anden forstand være implicit til stede. Roller er sociale typificeringer af helt afgørende betydning for alle former for institutionaliserede handlinger. Når personer gennem socialiseringsprocessen internaliserer roller, præsenteres rollen for det meste som: sådan gør man nu en gang som barn, voksen, lærer, håndværker, politiker, osv., og til rollen er knyttet bestemte handlingsnormer og forventninger, der netop skal sikre handlingernes forudsigelighed, dvs. styre de fremtidige handlingsmønstre²⁵. Det fremgår heraf, at mennesker udmærket kan have internaliseret en rolleadfærd uden at have en artikuleret rollebevidsthed, og af den grund må der også her arbejdes med grader af rollebevidsthed. Mit første eksempel er taget fra Sara Ellis' best-seller *The Daughters of England* (1842).

As women, then, the first thing of importance is to be content to be inferior to men - inferior in mental power, in the same proportion that you are inferior in bodily strength ... You are not alone; you are one of a family - of a social circle - of a community - of a nation. You are a being whose existence will never terminate, who *must* live for ever, and whose happiness or misery through that endless future which lies before you, will be influenced by the choice you are now in the act of making ...

For a man it is absolutely necessary that he should sacrifice the poetry of his nature for the realities of material and animal existence; for women there is no excuse - for women, whose whole life from the cradle to the grave is one of feeling rather than of action; whose highest duty is so often to suffer and be still; whose deepest enjoyments are all relative; who has nothing, and is nothing, of herself; whose experience, if unparticipated, is a total blank; yet whose world of interest is as wide as the realm of humanity, boundless as the ocean of life, and enduring as eternity! (...) In women it is a selfish desire to stand apart from the many; to be something, of and by, herself; to enjoy

what she does enjoy, and to appropriate the tribute which society offers her, distinct from the sisterhood to which she belongs ... Love is women's all - her wealth, her power, her very being. Man, let him love as he may, has ever an existence, distinct from that of his affections. He has his worldly interests, his public character his ambition, his competition with other men - but woman centres all that in one feeling ... In woman's love is mingled the trusting dependence of a child, for she ever looks up to a man as her protector, and her guide; the frankness, the social feeling and the tenderness of a sister - for is not man her friend? the solicitude, the anxiety, the careful watching of the mother - for would she not suffer to preserve him from harm?

Ellis' bog er et eksempel på en meget artikuleret bevidsthed om både kvindelige og manderollen, og den henvendte sig først og fremmest til kvinder fra middelklassen. Den præsenterer en klar og normativ beskrivelse af, hvad hun anser for at være såvel kvinders historiske erfaringsrum som deres forventningshorisont. Teksten er ligeledes interessant ved fraværet af enhver indsigt i kønsrollernes historicitet. Disse præsenteres nærmest som nogle naturgivne størrelser, altså som en direkte følge af de biologiske kønsforskelle²⁶. Der gives dog ikke kun kvinde- og manderoller, men også børneroller. Følgende eksempel herpå er taget fra *The Sunday School Scholar's Gift, or a present for a good child* (1814).

... Of temper sweet and mild
No angry passions e're were seen
In this engaging child.

She very soon could knit and sew
And help her mother too
For Hannah would not waste her time
As idle children do.

Each sabbath morn she rose betimes
And dressed her clean and neat
Nor ever uttered naughty words,
Or loitered in the street.

She knew that God would never love
Girls that are bold and rude
And therefore little Hannah prayed
That he would make her good.

Digtet er igen et eksempel på en normativ rollebeskrivelse og er givetvis blevet skrevet med henblik på at forme identitetsdannelsen og handlingsmønstrene hos unge piger. Det er bl.a. interessant derved, at det søger at skabe en be-

stemt tidsbevidsthed: stå op tidligt, ikke ødsle med sin tid, regelmæssighed - altså den form for tidsbevidsthed og -disciplin, der især passede til kravene inden for de industrialiserede former for produktion. Af den grund er der blandt historikere, der beskæftiger sig med engelsk historie i perioden 1750-1850, en relativt intens kontrovers om, hvilken rolle søndagsskolerne spillede som socialiseringsinstitutioner med hensyn til udviklingen af den nye tidsbevidste arbejdsdisciplin²⁷.

Forskellige metode- og materialeproblemer dukker op ved studiet af historie- og tidsbevidsthed, men så vidt jeg kan skønne, er ingen af disse helt specielle for dette forskningsfelt. Brugen af en historisk-hermeneutisk metode må være den mest afgørende metode, da det i første række drejer sig om at rekonstruere indholdet af hvad mennesker har oplevet, følt, tænkt, dvs. bl.a. deres selvfølgelighed. Brugen af denne metode forudsætter selvfølgelig existensen af et kildemateriale, der muliggør tilbageslutninger til det historisk-specifikke bevidsthedsindhold. Skriftligt materiale i traditionel forstand udgør givetvis den vigtigste kildegruppe, men er langt fra den eneste. Fx. anvender Wendorff i den fornævnte monografi både musik og instrumenter (fx. ure) som kilder til forståelsen af menneskers tidsbevidsthed. I moderne historie vil film, radio- og TV-udsendelser, der går på tværs af traditionelle kildeinddelinger, være en anden, yderst vigtig kildegruppe. Men også mere traditionelle 'ikke-skriftlige kilder' som fx. historiske monumenter bør inddrages i forbindelse med studiet af historiebevidstheden. I *History Workshop Journal* har Raphael Samuel på en overbevisende måde argumenteret for nødvendigheden af, at billedkunst inddrages i socialhistoriske analyser. For at denne dimension kan blive inddraget i vor diskussion, har jeg udvalgt tre billeder, der efter min mening kan bruges som kilder til historiebevidsthed²⁸. Det første er et anonymt kobberstik fra ca. 1780.

Billedet er en grafisk fremstilling af, hvad Lawrence Stone har kaldt 'the middle-class companionate family' og er et forsøg på at beskrive de ideelle roller og relationer i en sådan familie. Såvel forskellen mellem mande- og kvinderollen som forskellen i børnerollerne kommer klart til udtryk i billedet. Det viser også, at forældrene er kærlige og omsorgsfulde i forholdet til børnene, at faderen tager aktiv del i opdragelsen, og at familielivet skal omfatte leg såvel som lærdom. En manifest historisk dimension er indføjet i denne idealiseringen beskrivelse af rollerne i familien. På en helt dominerende plads er placeret et billede af brylluppet i Kana, der således får status som det ophøjede ideal for et familieliv baseret på gensidig kærlighed og respekt²⁹.

Næste eksempel er for så vidt også idealisende, men alligevel af en helt

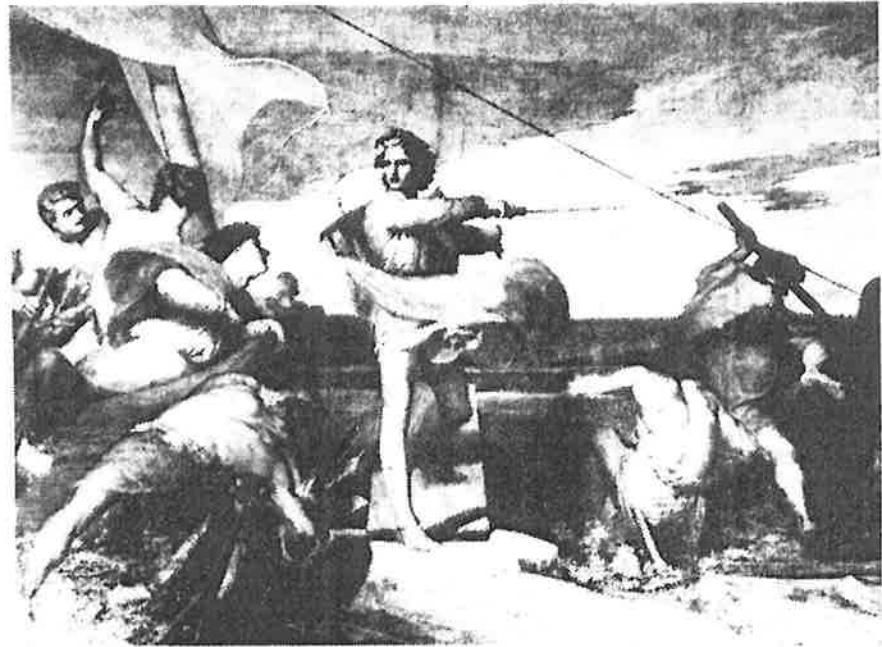

— “Not to understand a treasure's worth,
Till time has stolen away the slighted good,
Is cause of half the poverty we feel,
And makes the world the wilderness it is.”

THIS IS

THE WEALTH

that lay
In the House that Jack built.

anden karakter. Det er taget fra William Hones satiriske digt *The Political House that Jack Built* (1819) - illustrationen er af G. Cruikshank, og mottoet er et citat fra W. Cowpers digt *The Task* (1785).

Digtet blev skrevet kort efter Peterloo-massakren i august 1819 og er en bidende-ironisk samfundskritik. Billed- og skriftsprog sammenstilles konsekvent sådan, at de hele tiden genseidigt støtter og fortolker hinanden. Selve billede er en yderst kontant fremstilling af hvad Thompson kalder ‘the birthrights of the free-born Englishman’: Magna Charta, Bill of Rights og habeas corpus, altså kernen i den mægtige traditionsbevidsthed, der havde dannet grundlag for en form for moralsk-politisk konsensus, men som fra 1790erne gik mere og mere i opløsning. Det var denne traditions værdier, som ifølge de radikale på en uhørt brutal måde blev trådt under fode ved angrebet på reformmødet ved Peterloo i Manchester³⁰.

Sidste eksempel er G. F. Watts maleri *Alfred inciting the English to resist the Danes*, der vandt en konkurrence i forbindelse med udsmykningen af den nye parlamentsbygning i 1847. Dette maleri er bl.a. interessant i nærværende sammenhæng på grund af selve motivvalget. Det viser nemlig, hvor plastiske og

multifunktionelle historiske symboler kan være. Fra ca. midten af det 18. årh. havde den saksiske kong Alfred været en herofigur i de radikales agitation. Han blev hædret i historiske værker og politiske pamfletter som skaberen af en retfærdig, demokratisk og repræsentativ styreform, der i mellemtiden stort set var blevet undergravet og reformeret. Alfred blev således brugt af radikale fra middel- og arbejderklassen til historisk at legitimere deres aktuelle reformkrav. Han blev endog i det 19. årh. integreret i den tidlige socialistiske agitation og til tider fremstillet som en repræsentant for en tidlig form for statsocialisme. Som det vil fremgå, er det som et symbol på noget ganske andet, at Watt og parlamentet fandt Alfred brugbar. Maleriet tolker ham som en karismatisk lederskikkelse, der formår at opildne og forene hele folket på trods af de markante klasseforskelle i det engelske samfund. Han bruges som et symbol, der skal vække religiøse og patriotiske følelser hos tilskueren - følelser, der formentlig derefter gerne skulle overføres til den på den tid regerende monark. Under selve arbejdet med maleriet redegjorde Watt i et brev (december 1846) for sine ideer og intentioner, og dette brev viser, hvor gennemreflekteret han var i sit valg af komposition og virkemidler³¹.

You ask me to describe my picture of Alfred; the general design you are acquainted with. Alfred stands, as you know, in the centre of the picture, his foot upon the plank, about to spring into the boat. I have endeavoured to give him as much energy, dignity, and expression as possible, without exaggeration. Longlimbed and springy, he is about the size of the Apollo, the other figures are bigger, so you see my composition is colossal. Near to Alfred is a youth who, in his excitement, rends off his cloak in order to follow his King and leader; by the richness of his dress he evidently belongs to the upper class, and I shall endeavour to make that also evident by the elegance of his form, and the grace of his action. Next to him is a youth who is probably a peasant; he grasps a ponderous axe and threatens extermination to the whole Danish race. Contrasted with him you see the muscular back of an older man, who turns towards his wife, who, with a child in her arms, follows distracted at the thought that her child's father is about to rush into danger. He points upward, and encourages her to trust in the righteousness of the cause and the justice of Heaven (religion and patriotism). Behind him two lovers are taking a hurried and tender leave, and beyond them a maiden with dishevelled locks (your sister's hair), whose lover or father has already departed, with clasped hands is imploring the protection of Heaven. In the corner a youth is buckling on his armour; his old mother, with trembling hands and tearful eyes, hangs about his neck a cross; the father, feeble, and no longer able to fight his country's battles, gives his sword with one hand while with the other he bares his chest, points to his wounds, and exhorts his son not to disgrace his father's name and sword; while with glowing cheek and beating heart the youth responds to his father's exhortations with all the ardour characteristic of his age. This I think is my most interesting group ... You see I endeavour to preserve a rich base accompaniment of religious and patriotic feeling. A boy, carried away by the general enthusiasm, clenches his little fists, draws his breath, and rushes along with the excited warriors; which helps to indicate the inspiring effect of Alfred's harangue ...

Når opmærksomheden dernæst rettes mod det skriftlige materiale i traditionel forstand, er et af de første basale problemer det for så vidt elementære blot at forstå selve 'kildesproget'. Men her kan der dukke mange vanskeligheder op, og det er en del af baggrunden for, at der i dag investeres relativt meget i at få etableret en socio-historisk semantik. Et af dens overordnede mål er at få klarlagt hvordan centrale ord og begreber i tidens løb har ændret deres betydning, dvs. komme bag om den åbenbare nominelle kontuitet og få klarlagt forskydninger i den mening, som ordene artikulerede. Men også her må der anlægges en socialhistorisk synsvinkel og spørges: hvis sprog, hvis begreber? En anden hovedopgave bliver følgelig at klarlægge de klasse-, og gruppe-, køns- og områdespecifikke sprog i en given periode. Det mest oplagte eksempel i en tysk sammenhæng er *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexicon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (1972 f.) med Kosselleck som en af hovedkræfterne. I en engelsk sammenhæng har Williams været en af pionererne, og en systematisk fremlæggelse af hans resultater findes i *Keywords. A Vocabulary of Culture and Society* (1976). Sådanne lexika udgør nærmest et uomgængeligt hjælpemiddel i selve arbejdet med at tolke kildesproget - ikke mindst når det drejer sig om det sprog, mennesker har brugt til at artikulere deres historie- og tidsbevidsthed³². Studiet af nøgleord og grundbegreber kan desuden gøres til det strukturerende element i mere realhistoriske undersøgelser. Eksempler herpå er Williams' to bøger *Culture and Society* (1958) og *The Country and the City* (1973), Asa Briggs' to afhandlinger *The Language of 'Class' in early 19th Century England* (1960) og *The Language of 'Mass' and 'Masses' in 19th Century England* (1979) samt T. M. Parssinens *Association, convention and anti-parliament in British radical politics 1771-1848* (1973), H. Cunninghams *The Language of Patriotism 1750-1914* (1981) og G. Stedman Jones' *The Language of Chartism* (1982) - disse undersøgelser er alle helt centrale med hensyn til udforskningen af historiebevidstheden i engelsk historie i det 18. og 19. årh.³³.

Opmærksomheden skal dog ikke kun rettes mod nøgleord og grundbegreber. Den må også rettes mod de klichéer og tankefigurer ved hjælp af hvilke historie- og tidsbevidstheden er søgt artikuleret. Cruikshanks grafiske fremstilling af 'the birthrights of the freeborn Englishman' er så extremt enkel og forsimplet, at den med rette kan siges at have klichékarakter, men det udelukker selvfølgelig ikke, at den kan have været yderst virkningsfuld i den socio-politiske sammenhæng. Analysen af sådanne klichéer vil fx. være af afgørende betydning i forbindelse med udforskningen af historiebevidsthedens rolle i den opdukkende nationalism og imperialisme. I det allerede fremlagte materiale findes tillige eksempler på en af de vigtigste tankefigurer, der indgik som et strukturerende element i datidens historiebevidsthed. Erskines forsvarstale er et godt eksempel på en enkel og ligefrem fremskridtsmodel. Men i datidens England var der også personer, der opfattede tingenes tilstand helt anderle-

des, og som derfor anskuede den historiske proces ud fra den stik modsatte model: forfaldstanken. William Cobbett var en af dem, der på en jævn og enkel måde, men samtidigt yderst effektivt brugte forfaldsideen som et strukturerende element i sine historiske værker og sin samfundskritiske journalistik. Følgende passage er fra en artikel af hans i *Political Register* fra december 1830.

Such was the state of England. Here you saw a people, inhabiting the most productive land in the world, a people to whom God had given a large portion of all his choicest blessings, safety from foreign foes, climate, soil, mines, woods, downs, flocks and herds, and, above all, *industry* perfectly unparalleled; a people, too, whose forefathers gave them the best laws that ever existed in the world; here you saw this people, who were famed for their willing obedience to the laws, and whose forefathers had scorned the thought of maintaining even a single soldier except in case of war; here you saw this people, whose laws said that no man should be taxed without his own consent; first reduced to a state of half-starvation; next setting the laws at defiance; and then attacked by a standing army sent against them to capture them and put them in prison. Such were the effects of heavy taxes, and particularly when raised for the purpose of upholding a funding system, which was a system of usury and monopoly added to that of grinding taxation.

Ovenstående er afslutningen af den artikel, i hvilken Cobbett analyserede baggrunden for Swingopstanden i syd-England i efteråret 1830. Kort tid før opstanden brød ud, havde han været på en foredrags- og agitationsturné i dette område, og forfaldstanken bruges i den oppiskede situation, efter at opstanden var slætt ned, som kerneargumentet i hans forsvar for landarbejderfamilierne. Artiklen kan tolkes som et forsøg på at analysere og artikulere disse arbejdernes historiske erfaringsrum. Den stadig stigende uddybning af dem og deres familier havde resulteret i en massiv forringelse af deres levevilkår i forhold til tidligere tider, og af denne grund måtte de tage drastiske midler i brug. Hans budskab er enkelt og klart, nemlig at ingen med sans for det arbejdende folks historie egentlig kunne overraskes over, hvad der lige var sket. Samtidigt søger Cobbett at blotlægge årsagen til hele miseren: skattesystemet eller 'Old Corruption', som han plejede at kalde det. Og uden at det siges direkte, antyder han, at sådanne opstande må forventes at bryde ud igen, så fremt reformer til fordel for det arbejdende folk ikke bliver gennemført. Mens selve forfaldstanken hos Cobbett må siges at være ligetil og ukompliceret, er hans artikulation og brug af den forfinet og mesterlig. Han formår nemlig med en legende lethed at få denne tankefigur inddraget i analysen af selv de mest dagligdags og jordnære forhold³⁴.

Det vil føre for vidt her at analysere de meget komplekse og sofistikerede former for historisk bevidsthed. Et enkelt eksempel kan dog nævnes: Thomas Carlyles essay *Signs of the Times* (1829) viser, hvorledes flere sådanne tankefigurer sammenflettes og spilles ud mod hinanden i hans forsøg på at artikulere

en radikal samtidskritik og samtidig opstille et alternativt reformprogram. Men som fremhævet tidligere må forskningsfeltet ikke begrænses til de genemarbejdede og velartikulerede former for historiebevidsthed. Det bør tværtimod udvides til også at omfatte de mere rudimentære og diffuse former, men her kan det til gengæld ofte være vanskeligt at finde velegnet materiale. Følgende eksempel er fra 1800, altså fra en tid, hvor hungeropstände og andre former for social uro prægede det engelske samfund. Det er et anonymt agitationsdigts, der blev hængt op i North Shields på en markedsdag i oktober.

No more ye Britons vainly boast your freedom of a Nation,
When Laws are only made for those Miscreants of Creation,
A Proclamation from the King for Men to cease complaining.
Such Vengefull threats will surely bring an end to unjust reigning.
When Kings neglect the peoples good with reason we complain
Ower allegiance then is understood to be absolved again.
To curse the King or wish their fall is language bad to use
Compassion in their breast were small when they Prclame such News.
Then cease to hope in Tyrants reign with Averace in the rear
The Language now speaks very plain no better times are near.

I have once more ventured to oppose oppressions wicked breast
And Violate the Laws of those who starve the poor to Death
Then rise ye Britons claim your right your children call for Bread
O'erthrow the savage Monsters meight or mingle with the Dead.

Budskabet i digtet er for så vidt ikke til at tage fejl af: det er et meget kontant forsøg på at mobilisere folk til at gøre oprør. Men det er vanskeligt at klarlægge den præcise mening i nogle af stroferne, og 'argumentationen' i digtet som helhed er heller ikke aldeles klar. Trods dette er det muligt at indkredse det historiske erfaringsrum, der søges udtrykt. Det er fx. oplagt, at digtet ikke er inspireret af de nye jakobinske ideer og principper - altså dem, der blev artikuleret i det tidligere citerede agitationsdigts. Digteren går i dette tilfælde ud fra, at læserne i alt væsentligt accepterer det sæt af gensidige forpligtelser, der dannede grundlaget for hele det paternalistiske system, altså bl.a. det, Thompson kalder 'the moral economy'. For den anonyme digter består hovedopgaven derfor i at overbevise læserne om, at modparten har tilslidesat og ladet hånt om disse forpligtelser. Det gøres ved at fremhæve, at folk i den aktuelle situation sulter, undertrykkes, krænkes og udnyttes, og digteren synes at forvente, at dette i sig selv er tilstrækkeligt til at overbevise folk om, at et voldeligt oprør er retfærdiggjort i den givne situation. Det er også værd at bemærke, at digtet ikke artikulerer nogen forventninger om et nyt alternativt samfund, og følgelig bruges dette heller ikke til at motivere folk til at gøre oprør. Man kan derfor sige, at digtet ikke blot er skrevet ud fra, men tillige di-

rekte appellerer til en forhåndenværende og tagen-for-given moralsk-politisk konsensus³⁵.

Hermed konfronteres vi med andre metodiske problemer, der især bliver påtrængende, hvis udforskningen af historie- og tidsbevidsthed skal have socialhistorisk dybde og bredde. Jeg tænker her i første række på to: (i) generaliserings- og repræsentativetsproblemet og (ii) problemet om en socialt differentieret analyse. Ved analysen af de engelske reformselskaber dukker repræsentativetsproblemet selvfølgelig op, men her er det til at overskue, eftersom disse selskaber var velorganiserede, udarbejdede mødereferater, vedtog resolutioner, korresponderede med hinanden, offentliggjorde pamfletter, osv. Det bliver straks meget mere påtrængende ved analysen af fx. den ellers velorganiserede maskinstormerbevægelse Luddismen. Da den var en hemmelig undergrundsorganisation, findes der nemlig relativt lidt materiale, der kan belyse den specifikke form for historiebevidsthed blandt ludditterne. Ikke mindre påtrængende bliver repræsentativetsproblemet, når det ikke drejer sig om organiserede bevægelser, men om historie- og tidsbevidstheden i daglivet, på arbejdsplasserne og i folkelige protestformer. Uden tvivl er en særlig forsigtighed påkrævet ved udforskningen af disse områder, og resultaterne af sådanne undersøgelser må derfor ofte betragtes som yderst tentativer. Men forsøg skal trods alt gøres. Det kan fx. være vanskeligt at føre et egentligt 'bevis' for eksistensen af en form for almen moralsk-politisk konsensus. Men tekster, der primært er skrevet med henblik på at påvirke andres holdninger og handlinger, må fx. tage højde for modtagernes erfaringsrum og forventningshorisont, hvis de skal have held med deres forehavende. Sådanne tekster kan derfor ofte bruges ikke kun som kilder til forfatterens budskab, men tillige som kilder til forfatterens hele forståelse af modtagergruppens mentalitet. Det var dette, som jeg antydningsvist forsøgte at gøre ved analysen af North Shields agitationsdigtet fra år 1800 (jf. ovenfor). Det kan også være yderst vanskeligt at nå frem til sikre konklusioner om, hvorledes tekster har påvirket læserne, men her kan fx. oplagstal give et vigtigt fingerpeg om, hvilken betydning teksten har haft i en socialhistorisk sammenhæng. Hones *The Political House* siges fx. at være solgt i 100.000 eksemplarer, hvilket næppe kan forklares uden at antage, at hele holdningen i digtet fandt og vandt genklang i den engelske reformbevægelse i tiden efter Peterloo. Cobbett var en anden forfatter, der blev meget læst blandt såvel land- som byarbejdere. Hans *Address to the Journeymen and Labourers* (1816) siges at være solgt i 44.000 eksemplarer på en måned og ca. 200.000 i løbet af et år, og hans *Political Register* skal have haft en læserkreds på op mod en halv mill. læsere, da det var mest populært. Sådanne oplags- og læserkredstal gør selvfølgelig hverken Hone eller Cobbett til repræsentative i sociologisk forstand. Men de giver trods alt et ganske godt fingerpeg om, hvilke former for historiebevidsthed der fandt og vandt billigelse i reformbevægelsen og arbejderklassen³⁶.

Så snart der anlægges en socialhistorisk synsvinkel, bliver det uomgængeligt nødvendigt at spørge: hvis historie- og tidsbevidsthed er det, som skal undersøges? Og dermed dukker problemet om en social differentieret analyse op. Selvfølgelig er det muligt at behandle dette problemkompleks helt alment, men det er normalt først, når analysen blive epoke- og stedspecifik, at spørgsmålet for alvor bliver interessant. Med hensyn til engelsk historie i perioden 1750-1850 føres der fx. en meget intens debat mellem faghistorikere om, hvilken form for klasseanalyse, der kan anvendes her. Denne yderst komplekse diskussion skal dog ikke opridses her³⁷. Derimod vil jeg kort diskutere, hvordan Thompson har søgt at håndtere problemet. Han anvender i første række todelinger: i det 18. årh. en deling mellem elitekulturen (polite, patrician) og folkekulturen (popular, plebeian) og i det 19. årh. en deling mellem arbejderklassen og den herskende klasse. Sådanne todelinger kan umiddelbart virke som yderst forenkrende, og det er de selvfølgelig også i en vis forstand. Men brugen af sådanne todelinger kan samtidig være helt afgørende, idet mere differentierede inddelinger let kan blokere for indsigt i, hvad der udgjorde de overordnede forskelle og modsætninger i den konkrete historiske sammenhæng. For mig at se er det et interessant træk ved Thompsons tilgang til socialhistorien, at han som oftest søger at arbejde både med en enkel overordnet inddeling og med mere komplekse og differentierede inddelinger. Det drejer sig altså ikke om at vælge mellem dem, men om at erkende begge niveauers funktioner og berettigelse. Kun på denne måde synes det muligt at klarlægge de overordnede og grupperede konflikter og samtidig undgå en for vidtgående 'homogenisering' af samfundsklasserne/-grupperne. Men hos Thompson er der efter min mening en hovedinddeling, der ikke helt tillægges den vægt og betydning, som den efter alt at dømme har krav på. Jeg tænker på behovet for en socialhistorisk analyse, der også er kønsdifferentierende. En analyse af de kvindespecifikke erfaringer og forventninger er ikke kun nødvendig i forbindelse med studiet af historie- og tidsbevidsthed i dagligdags- og arbejdssammenhænge. Den er ligeledes påkrævet i forbindelse med organisations-, og klasse- og offentlighedsanalyser³⁸. I perioden 1750-1850 udarbejdede og artikulerede engelske kvinder forskellige nye former for feministisk historiebevidsthed. Følgende eksempel er taget fra Catherine Barmbys skrift *Emancipation of Woman, Politically and Socially* (1843) fra bd. 1 af *New Tracts of the Times*. Sammen med sin mand John Goodwyn ledede hun The Communist Church - en sekt, der agterede for en feministisk form for millenisme.

In the present state of competition, man will ever deprive woman, bereft of common advantages with him, of a fair chance of success in industry, while in a community of goods and labors properly organised, woman as well as man would have the liberty of working in those functions which Nature has assigned her; and possessing, in virtue of

her common works, a share in the common property, she will become independent as man in all the relations of domestic life. (...)

Custom and prejudice are the tyrants that must be overcome. Man is their slave, and woman is so likewise. To exemplify the state and position of the women of all classes, the men of the working class will serve me, as the men of the upper and wealthiest classes are opposed to their progression, to their obtaining a knowledge of their injuries, and a desire for the redress of them, so are the men in all conditions whatever, equally as strongly influenced in crushing every thought, and every hope that may spring from it, of amelioration and good in the heart of woman; any expression of her wrongs, or any question as to their amendment. (...)

Only a short time, comparatively speaking, it is only a short time since the working men came forward to declare their own grievances, and to appeal in their own voices for the reformation of these grievances. They met with persecutions, but they were then and still are capable of supporting themselves through them; since that time much power has increased to their ranks. If they are not more loved by those above them in rank and wealth, they certainly are more feared by them. And fear may by some of the varied changes that are ever on the wing in time and space produce love, brotherly love - the grand desideratum - between the men of all classes, the brethren of every creed.

What we hope and desire is that woman should set a new example in the demonstration of her rising intelligence, and for this end that she makes truth or justice - justice for the man, the woman, and the child, the basis of every demand she seeks permanently to establish. (...)

Not only is woman in the present state the slave of political institutions, she is also the serf of social regulations. Custom, even in her dress, tyrannises over her throughout all countries. Custom forces the Japanese women to gild their teeth, it makes those of some Indian tribes paint them red or black; custom compels the women in Greenland to color their faces with blue and yellow; it plaasters the face of the Russian women with paint; it cramps the feet of the Chinese females; and it makes the Turkish women tinge their finger nails and dye their eye-brows. In Venice the Council of Ten forced the signoras of their republic into wearing any costume they decided upon; and in the present civilized countries caprice and fashion habit our sex in robes as many as they are frequently ridiculous. This must not be in the future. The free woman must be adorned with a new dress; uniting freedom and delicacy, utility and grace. The emancipation of woman from the garb of her slavery will be the outward sign of her liberty.

The equality of woman and man must be our rallying cry. Woman's slavery under Muhammedism, and her subaltern situation under Christianity, must be repealed, and her equality with man be acknowledged under Communism. But although we would equalize, we would not identify the sexes. Such identification would be unnatural, unbeautiful, and accordant with the miserable state of the sexes among the lowest of the low orders. Woman and man are two in variety and one in equality. Their physical frames are as various as are the stems of the poplar and of the oak, but yet should the sun of equal right be alike shining upon them.

Historiebevidstheden hos Catherine Barmby må siges at være yderst kompleks, i det erfaringsrum, som artikuleres her, indgår såvel sociale og kultuelle differentieringer som tidsmæssig dybde. Flere tidshorisonter kommer ligeledes til udtryk: både den nære og umiddelbare kamp for kvinders formelle ligestilling og en mere fjern utopisk vision om et kommunistisk samfund. Men

det særegne ved tekster som denne er den konsekvent gennemførte kønsdifferenciering i behandlingen af fortid, nutid og fremtid og den klare erkendelse af såvel kønnenes forskellighed som kønsrollernes historicitet³⁹.

I mit sidste hovedpunkt skal jeg kort komme ind på nogle mere generelle samfundsteoretiske problemer af betydning for diskussionen af historie- og tidsbevidsthed som forskningsfelt. Det gøres i et forsøg på at klarlægge, hvorfor socialhistoriske analyser af historie- og tidsbevidsthed sikkert for mange andre end mig forekommer at være et tidssvarende, relevant og påkrævet forskningsfelt. Jeg har tidligere nævnt, at dette forskningsfelt formentlig ikke ville være videre interessant, hvis ens udgangspunkt er en eller anden form for genspejlingsteori om den menneskelige bevidsthed. Tilsvarende må man sige, at det ikke er enhver forhåndenværende samfundsteori, der ville prioritere dette forskningsfelt højt. Hvis mange historikere i dag betragter studiet af historie- og tidsbevidsthed som både et relevant og et relativt forsømt forskningsfelt, så indicerer det ændringer i de samfundsteoretiske overvejelser, der inspirerer eller direkte styrer den historiske forskningsproces. Skulle disse ændringer karakteriseres kort og stikordsagtigt, ville jeg sige, at bevidstheds-, dagligdags- og mentalitetshistorie har fået en langt mere fremtrædende placering i nutidens historieforskning bl.a. på grund af den markant større betydning, som mange historikere i dag tillægger kultur (bl.a. værdier, sædvaner, normer), socialisation, identitetsdannelse og hegemoni i samfundsteorien. Ændringerne kan omvendt også karakteriseres som et markant, omend komplekt brud med økonomistiske samfundsteorier af såvel marxistisk som ikke-marxistisk observans. Denne nyorientering er i det mindste aldeles åbenbar i engelsk historieforskning⁴⁰. Thompson har fx. udmøntet slagordet 'Without culture, no production' for netop at understrege, at den socio-kulturelle dimension ikke må betragtes som noget sekundært eller afledt, men tværtimod må forstås som en af de helt basale dimensioner i samfundslivet. Det er også værd at fremhæve, at en sådan opprioritering af den socio-kulturelle dimension ikke behøver at være ensbetydende med en mindre materialistisk tilgang til historieforskningen. Den vil muligvis blive opfattet som sådan af både tilhængere og modstandere af traditionelle former for reduktiv materialisme (fysisk/økonomisk)⁴¹. Men i værker som *Marxism and Literature* (1977), *Problems in Materialism and Culture* (1980) og *Culture* (1981) har Williams argumenteret på en - for mig at se - overbevisende måde for en form for ikke-reduktiv materialisme, i hvilken den socio-kulturelle dimension betragtes som både et basalt og integralt moment i samfundsteorien - en position, han selv kalder 'cultural materialism'⁴².

I en mere generel samfundsteoretisk sammenhæng er historie- og tidsbevidsthed vigtige, fordi de spiller en særdeles fremtrædende rolle i menneskers socialisation og identitetsdannelse. De er således med til at strukturere men-

neskers bevidsthedshorisont, med i vor bearbejdning af nye erfaringer og i udformningen af vores ønsker, forventninger og utopier. De må derfor anses for at være formative momenter i menneskers handlingsmønstre. Følgelig skal analysen af historie- og tidsbevidsthed sigte mod at blotlægge, hvordan folk har bearbejdet deres erfaringer og udformet deres forventninger. På denne måde kan dette forskningsfelt bidrage til erkendelsen af, hvorfor mennesker har handlet, som de gjorde, og dermed øget vor forståelse af de historiske begivenheds og processers handlingskarakter. At sætte fokus på de historiske begivenheds handlingskarakter er imidlertid ikke ensbetydende med at se bort fra eller underspille betydningen af magtforholdene og konflikterne i samfundet, dvs. tvangsdimensionen. Men den større interesse for den socio-kulturelle akse i samfundslivet har medført, at opmærksomheden mere er blevet rettet mod, hvordan magtforhold og konflikter præger bevidsthedsdannelsen. Williams har således foreslået, at termen 'socialisation' udskiftes med termen 'inkorporation' for at understrege, at socialisation ikke er en konflikt- og interesseneutral proces, men altid en proces, i hvilken magtrelationer indgår⁴³. Og det er netop for at fremhæve magtrelationernes betydning også i en socio-kulturel sammenhæng, at hegemonibegrebet har fået en så central placering i denne forskningstraditions samfundsteori. Ifølge denne opfattelse sikrer en samfundsgruppe bedst sine egne magtpositioner, såfremt den formår at få andre grupper/klasser til at overtake og identificere sig med dens virkelighedsdefinitioner, dvs. når de herskende kan få etableret et kulturelt hegemoni. Omvendt, hvis personer og grupper vil forme deres egen identitet, så fordrer det ofte en kamp mod og en frigørelse fra et forhåndenværende kulturelt hegemoni⁴⁴. Thompson har fx. gjort en sådan hegemonianalyse til et af nøglepunkterne i sin behandling af det engelske samfund i det 18. årh.

The control which men of power and money still exercised over the whole life and expectations of those below them remained enormous, and if paternalism was in crisis, the industrial revolution was to show that crisis must be taken several stages further - as far as Peterloo and the Swing Riots - before it lost all credibility.

Nevertheless, the analysis allows us to see that ruling-class control in the eighteenth century was located primarily in a cultural hegemony, and only secondarily in an expression of economic or physical (military) power. To say that it was »cultural« is not to say that it was immaterial, too fragile for analysis, insubstantial. To define control in terms of cultural hegemony is not to give up attempts at analysis, but to prepare for analysis at the points at which it should be made: into the images of power and authority, the popular mentalities of subordination⁴⁵.

Skal et kulturelt hegemoni være gennemført effektivt, må det bl.a. beherske andre samfundsklassers/gruppers historie- og tidsbevidsthed. Mine sidste eksempler skal derfor vедrøre historie- og tidsbevidsthedens rolle i forbindelse med dannelsen af en kollektiv identitet. Mange forskellige eksempler kunne bruges her - fx. dens rolle i identitetsdannelsen i en fagforening, i et po-

litisk parti eller i forbindelse med udformningen af en national identitet⁴⁶. Men det mest oplagte eksempel fra denne periode i engelsk historie er formentlig den analyse, der er fremlagt i en anden af Thompsons klassikere: *The Making of the English Working Class* (1963). Det vil i denne sammenhæng føre for vidt at komme nærmere ind på hans klassebegreb og hans forståelse af klassebevidsthedens rolle i klassedannelsen eller på den kritik, der fra forskellig side har været rettet mod såvel hans klasseteori som dens konkrete anvendelse i denne analyse - selv om disse spørgsmål egentlig er yderst relevante i nærværende sammenhæng⁴⁷. Ovenstående citat fra Thompsons afhandling *Patrician Society, Plebeian Culture* antyder grundtanken i hans analyse: selv om der eksisterede en specifik folke-/arbejderkultur i det 18. årh., mener han ikke, at det er rimeligt at tale om en specifik arbejderklassebevidsthed og dermed en arbejderklasse, fordi det først er i perioden mellem Peterloo (1819) og Swingopstanden (1830), at paternalismen som ideologi for alvor mister sin troværdighed. Og i det afsluttende kapitel af *The Making* med titlen 'Class Consciousness' sammenfattes hans hovedtese om 1820ernes betydning således:

They are years in which individuals and groups sought to render into theory the twin experiences which we have described - the experience of the Industrial Revolution, and the experience of popular Radicalism insurgent and in defeat. And at the end of the decade, when there came the climactic contest between Old Corruption and Reform, it is possible to speak in a new way of the working people's consciousness of their interests and of their predicament as a class. (...)

This collective self-consciousness was indeed the great spiritual gain of the Industrial Revolution, against which the disruption of an older and in many ways more humanly-comprehensible way of life must be set. It was perhaps a unique formation, this British working class of 1832. (...)

Enriched by the experiences of the 17th century, carrying through the 18th century the intellectual and libertarian traditions which we have described, forming their own traditions of mutuality in the friendly society and trades club, these men did not pass, in one generation, from the peasantry to the new industrial town. They suffered the experience of the Industrial Revolution as articulate, free-born Englishmen.⁴⁸

Dette citat mere end antyder hvilken betydning, Thompson tillægger historiebevidstheden i dannelsen af den engelske arbejderklasse. Dog er det vigtigt at understrege, at det ikke kun drejede sig om at fastholde og bruge etablerede traditioner - fx. den tradition, der sammenfattende kaldes 'the birthrights of the free-born Englishman'. To andre processer var mindst lige så vigtige: dels en frigørelse fra et forhåndenværende kulturelt hegemoni og dels etableringen af en ny klasse specific historie- og tidsbevidsthed. De sidste eksempler skal bruges til at illustrere disse to processer. Jeg har valgt at bruge to Cobbett-tekster, fordi han var en af dem, der mest aktivt og energisk stræbte efter at udvikle en ny, bred klassebevidsthed blandt engelske arbejderfamilier på lan-

det såvel som i byerne. Den første er indledningen til hans tidligere omtalte *Address to the Journeymen and Labourers* (1816).

Friends and Fellow Countrymen,

Whatever the Pride of rank, of riches or of scholarship may have induced some men to believe, or to affect to believe, the real strength and all the resources of a country, ever have sprung and ever must spring, from the *labour* of its people; and hence it is, that this nation, which is so small in numbers and so poor in climate and soil compared with many others, has, for many ages been the most powerful nation in the world: it is the most industrious, the most laborious, and therefore, the most powerful. Elegant dresses, superb furniture, stately buildings, fine roads and canals, fleet horses and carriages, numerous and stout ships, warehouses teeming with goods; all these, and many other objects that fall under our view, are so many marks of national wealth and resources. But all these spring from *labour*. Without the Journeymen and the labourers none of them could exist; without the assistance of their hands, the country would be a wilderness, hardly worth the notice of an invader.

As it is the labour of those who toil which makes a country abound in resources, so it is the same class of men, who must, by their arms, secure its safety and uphold its fame. Titles and immense sums of money have been bestowed upon numerous Naval and Military Commanders. Without calling the justice of these in question, we may assert that the victories were obtained by *you* and your fathers and brothers and sons in co-operation with those Commanders, who, with *your* aid have done great and wonderful things; but, who, without that aid, would have been as impotent as children at the breast.

With this correct idea of your own worth in your minds, with what indignation must you hear yourselves called the Populace, the Rabble, the Mob, the Swinish Multitude; (...).

1816 var et sædeles kritisk tidspunkt for den engelske reformbevægelse, og denne adresse er et af flere energiske forsøg på både at mobilisere og skabe selvtillid og selvbevidsthed blandt engelske arbejdere. Især Cobbetts indsigt i sine læseres historiske erfaringsrum er interessante i denne sammenhæng. Det er således klart, at Cobbett - da teksten blev skrevet - gik ud fra, at bevidsthedshorizonten hos mange af hans læsere var blevet formet af og dermed underlagt et kulturelt hegemoni. Det er derfor adressen begynder med et direkte frontalangreb på forestillinger, der hidhørte fra dette hegemoni. Det er ligeledes tydeligt, at Cobbett ikke gik ud fra, at hans læsere betragtede det som noget givet, at de selv repræsenterede den egentlige kilde til grundlæggende værdier som landets rigdom og dets sikkerhed. Det er derfor, at han er så energisk og insisterende i sit forsøg på at overtale dem til at oparbejde en ny, klassespecifik historiebevidsthed⁴⁹.

Mit sidste eksempel vedrører en topos, der har fundet udbredt anvendelse i europæiske historiebevidsthed. Det drejer sig om Cobbetts brug af den klassiske topos *historia magistra vitae* i bogen *Advice to Young Men and (incidentally) to Young Women* (1829). Denne topos gennemsyrer for så vidt bogen

som helhed, idet Cobbett retfærdiggør sin optræden som rådgiver og læremester ved at henvise til, at hans lange liv har været så rigt på erfaringer af forskellige slags, at han har mulighed for at komme med gode og gennemprøvede råd til ungdommen. I hans andet brev med titlen 'Advice to a Young Man' er der imidlertid også et eksempel på en mere direkte klassisk brug af denne topos, blot får den samtidig en interessant drejning.

You hear enough, and you read enough, about the glorious wars in the reign of King Edward the Third; and it is very proper that those glories should be recorded and remembered; but you never read, in the works of the historians, that, in that reign, a common labourer earned threepence-halfpenny a day; and that a fat sheep was sold, at the same time, for one shilling and twopence, and a fat hog, two years old, for three shillings and fourpence, and a fat goose for twopence-halfpenny. You never read that women received a penny a day for haymaking or weeding in the corn, and that a gallon of red wine was sold for fourpence. These are matters which historians have deemed to be beneath their notice; but they are matters of real importance; they are matters which ought to have practical effect at this time: for these furnish the criterion whereby we are to judge of our condition compared with that of our forefathers.

(...)

History has been described as affording arguments of experience; as a record of what has been, in order to guide us as to what is likely to be, or what ought to be; but from this romancing history no such experience is to be derived: for it furnishes no facts on which to found arguments relative to the existing or future state of things. To come at the true history of a country, you must read its laws: you must read books treating of its usages and customs in former times; and you must particularly inform yourself as to prices of labour and of food. By reading the single Act of the 23rd year of Edward the Third, specifying the price of labour at that time; by reading an Act of Parliament passed in the 24th year of Henry the Eighth by reading these two Acts, and then reading the Preciosum of Bishop Fleetwood, which shows the price of food in the former reign, you come into full possession of the knowledge of what England was in former times. Divers books teach how the divisions of the country arose, and how its great institutions were established; and the result of this reading is a store of knowledge which will afford you pleasure for the whole of your life.⁵⁰

Denne tekst viser igen samme dobbelte proces. Dels gør Cobbett op med et kulturelt hegemoni repræsenteret ved den etablerede form for historieskrivning, fordi den har fortrængt eller skjult de historiske forhold, der virkelig har været af betydning for det arbejdende folk. Dels skitserer han kort, hvad indholdet vil være i en anden alternativ og arbejderorienteret historieskrivning. Og begge dele er led i hans forsøg på at bidrage til dannelsen af en ny kollektiv identitet. Denne dobbelte proces gjorde sig ikke kun gældende med hensyn til historiebevidstheden, men også med hensyn til tidsbevidstheden. Eileen Yeo har således i afhandlingen *Robert Owen and Radical Culture* (1971) vist, hvorledes Owenistiske lokalgrupper, fx. i Manchester, gjorde op med det kul-

turelle hegemoni, som især den etablerede kirke repræsenterede, og med held fik etableret en alternativ kultur i betydningen: en anden livsmåde. Etableringen af denne alternative kultur omfattede bl.a. også udviklingen af en ny tidsbevidsthed med en anden strukturering og andre ritualer for såvel det ugentlige forløb som for års- og livscyklen⁵¹.

I det foregående har jeg søgt at indkredse en række materiale-, metode- og teoriproblemer, der dukker op i forbindelse med en socialhistorisk udforskning af historie- og tidsbevidsthed. Det anlagte perspektiv kan beskrives - med en af Koselecks termer - som et forsøg på at betragte historiske situationer og processer under synsvinklen: 'forgangen fremtid', dvs. bruge studiet af historie- og tidsbevidsthed til at forstå de historiske aktørers erfarringsrum og forventningshorisont og dermed blotlægge et afgørende moment i deres handlingsmønstre. Og det er værd at understrege, at uden anlæggelsen af et sådant perspektiv kan hverken kompleksiteten eller den relative åbenhed i de historiske handlingssituationer forstås - en dimension, som det er uomgængelig nødvendigt at udforske, hvis historikere vil erkende såvel de historiske aktørers reelle valgmuligheder som deres faktisk foretagne valg.

Til gengæld siger det næsten sig selv, at et sådant perspektiv ikke kan stå alene, men ideelt set må kombineres med mere strukturhistoriske analyser og forklaringer. Sådanne analyser er således påkrævet, så snart man vil forklare fx. forskellene i gruppens/klassers erfarringsrum og forventningshorisont eller de gruppe-/klassesspecifikke ændringer i historie- og tidsbevidsthed. Men skiften fra deskriptive-fortolkende til strukturelle-forklarende analyser rejser nye problemer af metodisk-teoretisk art. Har man fx. først afvist de forskellige varianter af genspejlingsteorien om den menneskelige bevidsthed som ubrugelige, må man også opgive en teori som den om basis/overbygning - en teori, der ofte blev taget i anvendelse i 1970erne, når den klassesspecifikke bevidsthedsdannelse skulle søges forklaret. Anerkendes bevidstheden og dermed menneskelig praksis som et konstitutivt element i historisk-sociale processer, så er det ikke nogen rimelig forskningsstrategi uden videre at søge at finde korrelationer mellem bevidsthedsdannelsen på den ene side og den materielle produktion på den anden. En sådan forskningsstrategi er problematisk, fordi den gennem at adskille bevidsthedsdannelsen og materiel produktion miskenner det grundforhold, at bevidstheden udgør et konstitutivt element i alle former for menneskelig produktion. Den opgave, som mange historikere gjorde forsøg på at løse i 70erne, udgør fortsat en væsentlig udfordring for faghistorisk forskning, nemlig at forstå og forklare de forskellige praksis-/bevidsthedsformer i såvel deres specifikke arbejdssammenhæng som i en mere generel samfundsmæssig sammenhæng. Men efter min mening må vi også erkende i dag, at mange af de kendte forklaringsstrategier/-modeller har vist sig at være enten problematiske eller direkte ubrugelige, og af den grund

er nytænkning på dette felt påkrævet. En af de mest presserende udfordringer består derfor for mig at se i at finde frem til bedre i betydningen mere адеквате, fleksible og komplekse modeller til analysen og forklaringen af den menneskelige bevidsthedsdannelse som en historisk-social proces⁵².

1. For nogle nye redegørelser for dagligdags- og mentalitetshistoriens relevans se tre af bidragene i Hobsbawm Festschriftet: M. Vovelle 'Ideologies and mentalities', A. Lüdtke 'The historiography of everyday life: the personal and the political' og H. Medick 'Plebeian culture in the transition to capitalism' i R. Samuel og G. Stedman Jones (red.), *Culture, Ideology and Politics*, 1982. For korte almene introduktioner se R. Schörken 'Alltagsbewusstsein', K. Bergman og S. Thurn 'Alltag' og G. G. Iggers 'Geistesgeschichte, Ideengeschichte, Geschichte der Mentalitäten' i K. Bergmann m.fl. (red.), *Handbuch der Geschichts-didaktik* bd. I, 1979. For en interessant historiografisk oversigt over udviklingen inden for dette felt se E. Schulin 'Geistesgeschichte, Intellectual History und Histoire des Mentalités' i hans bog *Traditionskritik und Rekonstruktionsversuch*, (1979). Se også P. H. Hutton, 'The History of Mentalities: The New Map of Cultural History', *History and Theory* 20: 1981, 237-59.
2. Som det vil fremgå af den følgende behandling af engelsk historie, er analysen meget inspireret af E. P. Thompsons forfatterskab. Brugen af Thompson skyldes dog ikke kun, at hans analyser er yderst velegnede i nærværende sammenhæng, men også at jeg på afgørende punkter finder dem mest overbevisende.
3. For en kort oversigt over moderne bevidsthedsteori se R. Schäfer 'Bewusstsein' i R. Asanger og G. Wenninger (red.), *Handwörterbuch der Psychologie*, 1980.
4. Ducks digt er citeret efter E. P. Thompson, 'Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism', *Past and Present* 38: 1967, 62. For en indplacering af Duck i den litterære tradition se R. Williams, *The Country and the City*, (1973), kap. 9.
5. For en af fænomenologien inspireret bevidstheds- og samfundsteori se P. L. Berger og T. Luckmann, *The Social Construction of Reality*, (1967), for de forskellige bevidsthedsformer se G. Winter, *Elements of a Social Ethic*, (1963) kap. 3. For moderne epokespecifikke bevidsthedsformer se P. L. Berger m.fl. *The Homeless Mind. Modernization and Consciousness* (1974) og A. Krovoza *Produktion und Sozialisation* (1976). For introduktioner til Krovoza se J. K. Bukdahls to artikler 'Produktion og socialisation' i *Teori og praksis* 6: 1977 og 'Habermas versus Krovoza' i E. Krause-Jensen (red.) *Socialisationskritik*, 1977, der også indgående diskuterer problemet om bevidsthedens plasticitet. Iøvrigt skal det nævnes, at en af fænomenologien inspireret bevidsthedsteori spiller en strukturerende rolle i *Handbuch der Geschichtsdidaktik* (jf. n. 1), hvis første del har titlen 'Geschichte als Lebenswelt'.
6. Jeg er ikke selv særlig glad for denne term, men har indtil videre ikke kunnet finde en bedre.
7. Begrebet 'bevidsthed' er yderst komplekst og derfor ofte vanskeligt at håndtere. Det skyldes bl.a. dagligsproget, hvor ordet 'bevidst' tit bruges i betydningen 'selv-bevidst' - fx. i udtryk som 'er du dig det bevidst?' eller 'i bevidstheden om ...'. Såvel metodisk-teoretisk som forskningspraktisk er det derfor vigtigt at klarlægge

- hvilket 'niveau' af bevidsthedsskalaen, der behandles. Fx. kan både sproglige regler og sociale normer ofte siges at være bevidste, uden at være selvbevidste eller tematiserede hos dem, der anvender dem. Men omvendt er det ikke rimeligt at sage, at sådanne regler og normer skal placeres i 'det ubevidste' i den mere tekniske betydning af denne term. For en kort analyse af problemerne omkring 'bevidsthed' se 'Unconsciousness' i R. Williams, *Keywords*, 2. udg. (1983)
8. Termen 'den triviale historiebevidsthed' bruges fx. i *Handbuch der Geschichtsdidaktik* (jf. n. 1).
 9. Se R. Williams *Marxism and Literature* (1977) og *Culture* (1981). Williams har bl.a. investeret megen energi i at udvikle begrebet 'structure of feeling' for at have en term til at beskrive et mere 'latent' bevidsthedsniveau, der kun bliver artikuleret sporadisk og indirekte, men ikke desto mindre er yderst vigtigt.
 10. For en kort introduktion til historiebevidsthed se K.-E. Jeismann 'Geschichtsbewusstsein' i *Handbuch der Geschichtsdidaktik* bd. 1 (jf. n. 1). Jeismann skelner dog ikke mellem 'historiebevidsthed' og 'historisk bevidsthed', men behandler disse som identiske størrelser. For en dansk introduktion til dette emne se J. C. Maniche m.fl. *Historieopfattelse og samfundsudvikling* (1978).
 11. Kosellecks to nævnte afhandlinger er begge optrykt i hans bog *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, (1979). På samme måde som 'bevidsthed' er begrebet 'erfaring' yderst komplekst, og det er derfor vigtigt at klargøre, hvorledes det anvendes i en socialhistorisk undersøgelse. Kosellecks brug af termen 'erfaring' - fx. i 'erfaringsrum' - er inspireret af H.-G. Gadamer og refererer til bevidstheden som en kompleks og bearbejdet helhed. Nogenlunde samme betydning findes i dagligsproget i udtryk som 'en erfaren læge, politiker, pædagog ...'. Hos E. P. Thompson bruges termen 'erfaring' ofte på en ganske anden måde. I den teoretiske indledning til *The Making of the English Working Class* (Penguin udg. 1968) modstilles 'erfaring' og 'bevidsthed', og dette strukturerer hans historiske analyse. Her betyder 'erfaring' det bevidsthedsuafhængige - altså en parallel til når man siger, at erfaring udgør grundlaget for menneskelig erkendelse. Senere er Thompson begyndt at skelne mellem to erfarsingsbegreber: (i) erfaring som 'perceived experience = social consciousness' og (ii) erfaring som 'lived experience = social being' (jf. 'The Politics of Theory' i R. Samuel (red.), *People's History and Socialist Theory* (1981). For en kort introduktion til kompleksiteten i termen 'erfaring' se 'Experience' i R. Williams, *Keywords*, 2. udg. (1983).
 12. Citeret efter T. J. Howell (red.), *A Complete Collection of State Trials* bd. 24, (1818), 558-9.
 13. Citeret efter T. J. Howell anf. skr. (jf. n. 12). 761-62.
 14. For en god, kort introduktion til tidsbevidstheden se H.-J. Pandel 'Zeit' i *Handbuch der Geschichtsdidaktik* bd. 1 (jf. n. 1). Se også den grundlæggende artikel af N. Elias, 'Über die Zeit' (I & II), *Merkur* 36:1982.
 15. Om livscyklen socialitet og historicitet se L. Rosenmayr 'Lebensalter, Lebensverlauf und Biographie' i G. Klingenstein (red.), *Biographie und Geschichtswissenschaft*, (1979).
 16. A. Smith, *The Wealth of Nations* (Penguin udg., 1970), 112.
 17. Citeret efter Thompson 'Time ...' (jf. n. 4), 84.
 18. Citeret efter Thompson 'Time ...' (jf. n. 4), 86. Tilsvarende eksempler findes også fra selve England.
 19. Om tidsbevidsthed og arbejdsdisciplin se foruden Thompsons afhandling (jf. n. 4) S. Pollard, *The Genesis of Modern Management* (1965) kap. 5, D. A. Reid 'The Decline of Saint Monday 1766-1876' *Past & Present* 71:1976, 76-101, J. Rule, *The Experience of Labour in 18th Century Industry*, (1981), kap. 2.
 20. Bezers digt er citeret efter D. Vincent (red.), *Testaments of Radicalism. Memoirs of Working Class Politicians 1790-1885*, (1977), 153-54. Vincent har fulgt denne udgivelse op med bogen *Bread, Knowledge and Freedom. A Study of 19th Century Working Class Biographies*, (1981). For en oversigt og diskussion af 'oral history' - tilgangen se L. Niethammer (red.), *Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis* (1980). For nogle kritiske overvejelser over begrænsninger i 'oral history' - tilgangen se G. McLennan, *Marxism and the Methodologies of History*, (1981), kap. 6. Et spændende dansk forsøg er M. Zerlang m.fl. *En selvskrevne historie*, (1982).
 21. For gode diskussioner af traditionsbegrebet se R. Williams, *Marxism and Literature*, (1977) kap. II.7 og K.-E. Jeismann 'Tradition' i *Handbuch der Geschichtsdidaktik* bd. 1.
 22. Citeret efter Lord George-Brown (red.), *The Voice of History* (1979), 41.
 23. Se de afhandlinger, der er samlet i E. Hobsbawm og T. Ranger (red.), *The Invention of Tradition*, (1983).
 24. Citeret efter T. J. Howell anf. skr. (jf. n. 12), 622-26.
 25. Om sociale roller se Berger og Luckmanns bog (jf. n. 5).
 26. Ellis' tekst er citeret efter P. Hollis (red.), *Women in Public 1850-1900*, (1979) 15-6.
 27. Digtet er citeret efter T. W. Laqueur, *Religion and Respectability. Sunday Schools and Working Class Culture 1780-1850* (1976), 215. Modpolerne i denne debat er Thompson og Laqueur - og kontroversen er opsummeret i A. Digby og P. Searby, *Children, School and Society in 19th Century England* (1981), kap. 8 og 9. For en tematisk struktureret oversigt over børnenes livsvilkår se J. Walvin, *A Child's World. A Social History of English Childhood 1800-1914*, (1982).
 28. Se R. Samuel 'Art, Politics, and Ideology. Editorial Introduction', *History Workshop Journal* 6:1978, 101-06. For en interessant analyse af historiebevidstheden i forbindelse med krigsmonumenter se R. Koselleck 'Kriegsdenkmale als Identitätsstiftungen der Überlebenden', i O. Marquard og K. Stierle (red.), *Identität*, (1979).
 29. Kobberstikket er taget fra L. Stone, *The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800*, (1977). Det er ill. nr. 16. Da det drejer sig om et kobberstik, har der været mulighed for at 'masseproducere' det.
 30. Billedet er taget fra Hones *The Political House* (1819). Om Cruikshank se L. James' afhandling 'Cruikshank and Early Victorian Caricature', *History Workshop Journal* 6:1978, 107-20. Om 'the birthrights of the free-born Englishman' se E. P. Thompson *The Making*, kap. 4 (jf. n. 11).
 31. Om brugen af kong Alfred se C. Hill 'The Norman Yoke' (1954), genoptrykt i hans bog *Puritanism and Revolution*, (1958). Watts maleri og brev er taget fra R. Strong, *And when did you last see your father. The Victorian Painter and British History*, (1978), 114-15.
 32. For indføringer i de teoretiske og metodiske problemer i forbindelse med historisk semantik se Kosellecks og Williams' indledninger til henholdsvis *Geschichtliche Grundbegriffe* og *Keywords*. For en videregående diskussion af disse problemer se H.-U. Gumbrecht, 'Für eine phänomenologische Fundierung der sozialhi-

- storischen Begriffsgeschichte' og H. Günther, 'Auf der Suche nach der Theorie der Begriffsgeschichte' - begge i R. Koselleck (red.), *und Begriffsgeschichte*, (1979).
33. Briggs' afhandlinger er trykt i henholdsvis A. Briggs og J. Saville (red.), *Essays in Labour History*, (1960) og D. E. Martin og D. Rubinstein (red.), *Ideology and the Labour Movement*, (1979), T. M. Parsinnens i *English Historical Review* 87:1973, 504-33, Cunninghams i *History Workshop Journal* 12:1981, 8-33 og Stedman Jones' i J. Epstein og D. Thompson (red.), *The Chartist Experience. Studies in Working-Class Radicalism and Culture 1830-1860*, (1982).
 34. Cobbett-teksten er citeret efter D. Thompson (red.), *Change and Tradition in Rural England*, (1980), 107. Om Cobbett se Thompson, *The Making* (jf. n. 11), kap. 16 og J. Sambrook, *William Cobbett*, (1973).
 35. Agitationsdigtet er citeret efter et appendiks til E. P. Thompson, 'The Crime of Anonymity', i D. Hay m.fl. *Albion's Fatal Tree*, (1977), 339-40. Om paternalismen og 'the moral economy' se E. P. Thompsons to afhandlinger 'The Moral Economy of the English Crowd in 18th Century', *Past and Present* 50:1971, 76-136 og 'Patrician Society, Plebeian Culture', *Journal of social history* 7:1974, 382-405.
 36. Oplags- og læserkredstallene er fra Thompson, *The Making* (jf. n. 11), 680, 743, og fra R. Williams, *The Long Revolution*, (Penguin udg., 1965) 186, 209. For gode analyser af de engelske reformselskabers tænkning og virke se A. Goodwin, *The Friends of Liberty*, (1979) og G. Lottes, *Politische Aufklärung und plebeisches Publikum*, (1979), især sidstnævnte er en sociologisk og socialhistorisk anlagt analyse. Modpolerne i debatten om luddismen er E. P. Thompson (jf. *The Making*, kap. 14) og M. I. Thomas (jf. *The Luddites*, (1970) og M. P. Holt, *Threats of Revolution in Britain 1789-1848*, (1977)).
 37. Oversigter over denne diskussion findes i både R. J. Morris, *Class and Class Consciousness in the Industrial Revolution 1780-1850*, (1979) og R. S. Neale, *Class in English History 1680-1850*, (1981). Nogle af de vigtigste bidrag til denne debat er samlet i antologien R. S. Neale (red.), *History and Class*, (1983).
 38. Generelt om nødvendigheden af en kønsdifferentierende analyse E. Fox-Genovese 'Placing Women's History in History', *New Left Review* 113: 1982, 5-29. Om behovet for en sådan analyse i den behandlede periode i England se fx. S. Alexander, 'Women's Work in 19th Century London: A Study of the Years 1820-50' og D. Thompson, 'Women and 19th Century Radical Politics: A Lost Dimension', begge i J. Mitchell og A. Oakley (red.), *The Rights and Wrongs of Women*, (1976), samt C. Hall 'Gender divisions and class formation in the Birmingham middle class 1780-1850', i R. Samuel (red.), *People's History and Socialist Theory* (1981). For en kritisk diskussion af muligheden af at sammenordne en feministisk og en marxistisk-socialhistorisk analyse se G. McLennan, anf.skr. (jf. n. 20) kap. 6. For et forslag til en mere differentieret analyse af 'folkekultur' se P. Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe*, (1978), kap. 2.
 39. Barmbys skrift er optrykt som et appendiks til B. Taylor, *Eve and the New Jerusalem. Socialism and Feminism in the 19th Century*, (1983), der også har en indgående behandling af hendes synspunkter.
 40. For to historiografiske oversigter se R. Johnsons to afhandlinger 'Culture and the historians' og 'Three problematics: elements of a theory of working class culture', i J. Clarke m.fl. (red.), *Working Class Culture*, (1979). For E. P. Thompsons indsigelser imod Johnsons fremstilling se hans foredrag 'The Politics of Theory' i R. Samuel (red.), *People's History and Socialist Theory*, (1981). Se også de to principielle og opsummerende afhandlinger af E. og S. Yeo, 'Ways of Seeing: Control and Leisure versus Class and Struggle' og 'Perceived Patterns: Competition and Licence versus Class and Struggle' i E. og S. Yeo (red.), *Popular Culture and Class Conflict 1590-1914*, (1981). Denne nyorientering har også slæbt igennem i Tyskland - se R. M. Berdahl m.fl. *Klassen und Kultur. Sozialanthropologische Perspektiven in der Geschichtsschreibung*, (1982). For den kritiske modtagelse af dette værk se J. Kocka, 'Klassen oder Kultur? Druckbrüche und Sackgassen in der Arbeitergeschichte', *Merkur* 36:1982. Samme nyorientering er også begyndt at gøre sig gældende i Danmark - se *Fejekosten og surdejen - civiliseringsprocesser i Europa 1200-1800*, (= Den jyske historiker, nr. 26:1983).
 41. Dette fremhæves, fordi fx. T. K. Rabb, 'Coherence, Synthesis, and Quality in History', T. K. Rabb og R. I. Rotberg (red.), *The New History. The 1980s and Beyond. Studies in Interdisciplinary History*, (1982) betragter 'the quest for meaning' og 'the flight from materialism' som to sammenhørende elementer i det igangværende opbrud.
 42. Thompsons slagord og argumenterne bag dette - (det er bl.a. tænkt som et korrektiv og supplement til slagordet: 'Without production, no history') - er fremlagt i hans artikel 'Folklore, Anthropology and Social History', *Indian Historical Review* 3:1978, 247-66. Se også den lærige debat mellem redaktionen af *New Left Review* og R. Williams i hans *Politics and Letters*, (1979).
 43. For et forsøg på at bruge inkorporationsbegrebet til at strukturere en realhistisk undersøgelse se A. Howkins, 'The Taming of Whitsun: the Changing Face of a 19th Century Rural Holiday', i E. og S. Yeo, anf. skr. (jf. n. 40).
 44. For en god kort analyse af hegemonibegrebet og dets betydning se Williams, *Marxism and Literature*, (1977), kap. II.6, og for tilsvarende analyser af socialisation og identitetsdannelse se H.-J. Pandel 'Sozialisation' og K. Bergman 'Identität' i *Handbuch der Geschichtsdidaktik* (jf. n. 1). Se også T. Luckmann, 'Persönliche Identität und Lebenslauf - Gesellschaftliche Voraussetzungen', i G. Klingenstein, anf. skr. (jf. n. 15).
 45. E. P. Thompson, 'Patrician Society ...' (jf. n. 35), 387.
 46. For identitetsdannelsen bl. engelske håndværkere se I. J. Prothero, *Artisans and Politics in early 19th Century London: John Gast and his Times*, (1979), for historiebevidsthedens rolle i forbindelse med en national identitetsdannelse se P. Morgan, 'From a Death to a View: The Hunt for the Welsh Past in the Romantic Period' i E. Hobsbawm og T. Ranger, anf. skr. (jf. n. 23).
 47. Den ikke-marxistiske kritik af Thompson er opsummeret og analyseret i F. K. Donnelly, 'Ideology and early English working-class history: Edward Thompson and his critics', *Social History* 2:1976, 219-38. De centrale marxistiske indlæg er R. Johnson, 'Thompson, Genovese, and Socialist-Humanist History', *History Workshop Journal* 6:1978, 79-100, P. Anderson, *Arguments Within English Marxism*, (1980), G. Eley, 'Re-Thinking the Political: Social History and Political Culture in 18th and 19th Century Britain', *Archiv für Sozialgeschichte* 21:1981, 427-57, G. McLennan, 'E. P. Thompson and the discipline of historical context', i Centre of Contemporary Cultural Studies (red.), *Making Histories*, (1982), samt G. Stedman Jones, 'The Language of Chartism', (jf. n. 33). For Thompsons klassebegreb se især hans afhandling '18th century English society: class struggle without class?', *Social History* 3:1978, 133-65. Denne kontrovers er yderst central

- i denne sammenhæng, fordi den vedrører dels det almene problem om bevidsthedens rolle i den historiske proces og dels sprøgsmålet om forholdet mellem klasseposition, sprog, socio-kulturelle normer og bevidsthedsdannelsen.
48. E. P. Thompson, *The Making* (jf. n. 11), 781, 913-14.
 49. Citeret efter G. D. H. Cole og A. W. Filson (red.), *British Working Class Movements. Selected Documents 1789-1875*, (1951), 122.
 50. Citeret efter W. Cobbett, *Advice to Young Men*, (1926 udg.), 78-80.
 51. E. Yeos afhandling er trykt i S. Pollard og J. Salt (red.), *Robert Owen. Prophet of the Poor*, (1971).
 52. I R. Williams *Culture* (1981) findes dels frugtbare overvejelser om en bedre forskningsstrategi og dels ansatser til en mere adækvat teoridannelse.

Strukturert tid - kvinners dilemma

Kristin Tornes

»Menneskene ligner mer sin tid enn sine fedre«.
Arabisk ordspråk

1. Tid - hva er det?

Tid er et matematisk, kronologisk fenomen som kan måles mekanisk og beregnes. Samtidig er tid en grunnleggende kategori når vi skal strukturere inntrykk fra den virkelighet som omgir oss. Omgivelsene gir mening bare i forhold til en eller annen form for tid, enten vi ordner dem i forhold til før og nå, ung og gammel eller at tiden går. Men det er ikke den matematisk abstrakte tiden som gir mening for oss. Tiden blir meningsfull ved at den refererer til våre erfaringer som samfunnsmennesker. »Tiden som kategori er en egen konkret virksomhetskategori, en kategori av sosial opprinnelse« ifølge Emile Durkheim. (D. Østerberg, 1974 s. 157). Det er også det sosiale aspektet ved tiden som angår oss i denne artikkelen dvs. hvordan tiden som kategori konstitueres i et sosialt fellesskap og får konsekvenser for det kollektive såvel som for den enkelte som medlem av fellesskapet.

I ethvert fellesskap foregår der en strukturering av tiden. Det utvikles felles standarder for hvordan tid uttrykkes, skal tolkes, brukes og oppleves og hva den skal bety for den enkelte. At det sosiale liv tolkes i forhold til standarder for tid, gjør tid til et legitimiseringsgrunnlag for vår adferd og våre avgjørelser. Vår tolkning av tid er f.eks. en premiss som gjør det legitimt å ta en avgjørelse fordi vi ønsker å føre en tradisjon videre. Tiden styrer oss også når vi handler ut fra en antakelse om hvordan framtiden vil arte seg. Et spesielt tidspunkt - alder i livet, tidspunkt på året, osv. - kan oppleves som det »riktige« tidspunkt for å gå inn i en rolle, eks. giftemålsalder, bryllups måned. (P. Berger og Luckmann, 1967, P. Laslett, 1965). Vårt samfunn har f.eks. en lovfestet minstealder for inngåelse av ekteskap. At tiden har en strukturerende funksjon mht. den mening vi tillegger sosialt liv, kan vi også lese av det faktum at tiden *som så-*

Tidsopfattelse og historiebevidsthed

Oplæg fra den 18. Nordiske fagkonference i historisk metodelære i Ølken 26.-29. august 1983.